

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΣΕΙΡΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

**ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ
ΧΩΡΙΚΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΣΤΗ ΕΛΛΑΔΑ ***

97-04

Γιώργος Πετράκος¹ και Γιάννης Σαράτσης²

DISCUSSION PAPER SERIES

UNIVERSITY OF THESSALY
DEPARTMENT OF PLANNING AND REGIONAL DEVELOPMENT

**ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ
ΧΩΡΙΚΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΣΤΗ ΕΛΛΑΔΑ***

97-04

Γιώργος Πετράκος¹ και Γιάννης Σαράτσης²

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 2650/1
Ημερ. Εισ.: 25-02-2004
Δωρεά: Π.Θ.
Ταξιθετικός Κωδικός: A
351.495
ΠΕΤ

*Εργασία που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο "Διαμόρφωση Εθνικής Πολιτικής για το Μέλλον της Ελληνικής Οικονομίας", ΑΣΟΕΕ, Αθήνα 10-11 Απριλίου 1997.

¹ Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

² Μηχανικός Χωροτάκτης - Περιφερειολόγος, Υποψήφιος Διδάκτωρ, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

1. Εισαγωγή

Το πρόβλημα της άνισης χωρικής κατανομής του εισοδήματος, των ευκαιριών και των οικονομικών δραστηριοτήτων σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο εξακολουθεί και σήμερα, παρά την πρόοδο της παγκόσμιας οικονομίας τις τελευταίες πέντε μεταπολεμικές δεκαετίες, να είναι ένα επίκαιρο θεωρητικό αλλά και πρακτικό ζήτημα. Αν και το μέσο επίπεδο ανάπτυξης έχει αυξηθεί με ιδιαίτερα γρήγορους ρυθμούς, μια σειρά χώρες (σε διεθνές επίπεδο) ή περιοχές χωρών (σε εθνικό επίπεδο) φαίνεται ότι αδυνατούν να ακολουθήσουν αυτούς τους ρυθμούς. Γύρω από αυτό το θέμα έχουν αναπτυχθεί δύο βασικές αντιλήψεις σε σχέση με τον ρόλο του μηχανισμού της αγοράς στην ενίσχυση ή αποδυνάμωση των χωρικών ανισοτήτων.

Από την μια πλευρά, οι προσεγγίσεις της συσσωρευτικής αιτιότητας (Myrdal 1957), των πόλων ανάπτυξης (Peroux 1970, Boudeville 1966), των φαύλων κύκλων (Higgins 1959), της εσωτερικής αποικίας (Hechter 1975) και της εξάρτησης (Harvey 1977, Hymer 1975) θεωρούν ότι είναι στην φύση του καπιταλιστικού συστήματος μέσω της λειτουργίας του μηχανισμού της αγοράς να παράγει και να αναπαράγει τις ανισότητες μεταξύ χωρών ή περιοχών. Από την άλλη πλευρά, οι Νεοκλασικές θεωρίες του διαπεριφερειακού εμπορίου (Borts 1960, Moroney and Walker 1966, Armstrong and Taylor 1993) και της κινητικότητας των συντελεστών παραγωγής στο χώρο (Borts 1960, Richardson 1972, Πετράκος 1993) υποστηρίζουν ότι η ελεύθερη διακίνηση αγαθών και συντελεστών μεταξύ περιοχών οδηγεί στην εξισορρόπηση των ανισοτήτων στα επίπεδα εισοδήματος των συντελεστών παραγωγής¹.

Αν και στις τελευταίες δεκαετίες έχει εμφανιστεί μεγάλος αριθμός άρθρων και μελετών γύρω από αυτό το θέμα, το ενδιαφέρον ανανεώθηκε στην πρόσφατη διεθνή βιβλιογραφία με την εμφάνιση μιας σειράς μελετών, οι οποίες επιχειρούν την εκτίμηση των τάσεων σύγκλισης ή απόκλισης μεταξύ χωρών στο νέο διεθνοποιημένο οικονομικό περιβάλλον (Barro and Sala-i-Martin 1991) καθώς και μεταξύ περιφερειών ενός ενιαίου οικονομικού χώρου όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση (Abraham and van Rompy 1995, Armstrong 1995, Molle and Boeckhout 1995). Στο επίκεντρο των αναλύσεων βρίσκεται μια προσπάθεια εμπειρικής αξιολόγησης των θέσεων του κυρίαρχου Νεοκλασικού υποδείγματος για ισόρροπη ανάπτυξη. Τα αποτελέσματα αυτών των μελετών καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει σημαντική μείωση του επιπέδου των ανισοτήτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ορισμένες όμως μελέτες (Baumol 1986, Fagerberg and Verspagen 1995, Funke 1995, Chatterji and Dewhurst 1996) αναφέρουν την ύπαρξη επιλεκτικών τάσεων και ομαδοποιήσεων (convergence clubs) και ασύμμετρων διαταραχών (shocks) στις διάφορες οικονομίες που οδηγούν σε χωρικές ανισορροπίες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για την Ελλάδα πρόσφατες έρευνες καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι υπάρχει μια τάση σύγκλισης των Ελληνικών Νομών (Michelis,

¹ Για μια αναλυτική παρουσίαση των θεωριών εξισορρόπησης και ανισορροπίας / υπανάπτυξης, καθώς και κάποιων ενδιάμεσων προσεγγίσεων βλέπε Κόνσολα (1985) και Λαμπριανίδη (1992).

Papadopoulos and Papanikos 1996), με ταυτόχρονη όμως απόκλιση από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Lyberaki A., 1996).

Παράλληλα με αυτή την βιβλιογραφία, μια σειρά επίσης πρόσφατων μελετών εξετάζουν σε καθαρά Ευρωπαϊκό επίπεδο αυτή την φορά, την επίδραση της οικονομικής ολοκλήρωσης, δηλαδή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς και των πολιτικών του Μάαστριχ, στις περιφερειακές ανισότητες. Οι περισσότερες από αυτές τις μελέτες εκτιμούν ότι η διαδικασία της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης θα οδηγήσει σε όξυνση των περιφερειακών ανισοτήτων για μια σειρά λόγους που αφορούν την χωροθετική συμπεριφορά του κεφαλαίου, τον δείκτη γεωγραφικής εγγύτητας και προσπελασιμότητας των διαφόρων περιοχών στις μεγάλες Ευρωπαϊκές αγορές, τις διαφορές στην παραγωγική διάρθρωση, καθώς και τις υφιστάμενες διαφορές στα επίπεδα ανάπτυξης της τεχνολογίας και του ανθρώπινου δυναμικού (CEC 1991, Amin et al. 1992, Camagni 1992, CEC 1993).

Αν και οι απόψεις αυτές έχουν σε μεγάλο βαθμό υιοθετηθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και έχουν οδηγήσει στον σχεδιασμό παρεμβατικών πολιτικών σε πανευρωπαϊκή κλίμακα όπως το Πρώτο και Δεύτερο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και οι Κοινοτικές Πρωτοβουλίες (ΕΕ 1994, Ανδρικοπούλου 1995), δεν είναι σαφές το χωρικό επίπεδο το οποίο αφορούν. Δεν είναι δηλαδή σαφές αν οι περιφερειακές ανισότητες θα οξυνθούν κυρίως σε Ευρωπαϊκό επίπεδο με την συνολική αδυναμία του Νότου να παρακολουθήσει τις τεχνολογικές εξελίξεις και τους ρυθμούς ανάπτυξης του Βορρά, ή αν θα οξυνθούν επίσης και σε εθνικό επίπεδο με την διεύρυνση των διαφορών στους ρυθμούς και τα επίπεδα ανάπτυξης μεταξύ των εθνικών κέντρων ανάπτυξης και των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών. Αν και σε κάποιο βαθμό οι διεργασίες που συντελούνται στα διάφορα χωρικά επίπεδα συνδέονται μεταξύ τους με αλυσιδωτές επιδράσεις από το ανώτερο προς το κατώτερο (Πετράκος 1996), το θέμα αυτό δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς.

Για την Ελλάδα, όπου οι περιφερειακές ανισότητες οξύνθηκαν έντονα στις τρεις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και υποχώρησαν στην συνέχεια (Αθανασίου κ.α 1995), οι θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις που αφορούν την εξέλιξη του φαινομένου και την συσχέτιση αυτής της εξέλιξης με τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά των περιοχών, τις μεταβολές στην παραγωγική τους διάρθρωση, τις ασκούμενες χωρικές πολιτικές και το νέο διεθνές οικονομικό περιβάλλον είναι σχετικά περιορισμένες. Πρόσφατες μελέτες αναφέρουν μια σχετικά ασθενή τάση μείωσης των ανισοτήτων σε επίπεδο Νομών στην περίοδο 1981-1991 (Michelis, Papadopoulos and Papanikos 1996), ενώ στο επίπεδο των αστικών σχηματισμών αναφέρονται τάσεις διατήρησης ή και ενίσχυσης του δυναμισμού των δύο μητροπολιτικών κέντρων στην ίδια περίοδο (Πετράκος και Τσουκαλάς 1995, Πετράκος και Μαυράκης 1997).

Παράλληλα μια σειρά περιοχές της χώρας έξω από τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα, παρουσιάζουν έντονες τάσεις αποβιομηχάνισης που έχουν δημιουργήσει σοβαρές ανησυχίες για τις χωρικές ισορροπίες στο άμεσο μέλλον και έχουν οδηγήσει στην λήψη άμεσων μέτρων από την πολιτεία για τις φθίνουσες βιομηχανικά περιοχές (ΦΕΚ 1995, ΥΠΕΘΟ 1995). Αν κανείς συνυπολογίσει και τις σοβαρές διαρθρωτικές αδυναμίες του Πρωτογενή τομέα που αν δεν αντιμετωπιστούν εγκαίρα θα έχουν σοβαρές επιδράσεις στις υφιστάμενες πληθυσμιακές ισορροπίες, δημιουργείται μια ασαφής εικόνα αφού τάσεις αποκέντρωσης και συγκέντρωσης φαίνεται να συνυπάρχουν στο εθνικό επίπεδο.

Με βάση τα παραπάνω, μια σειρά ερωτήματα τίθενται προς διερεύνηση και αφορούν (α) την αξιολόγηση του σημερινού επιπέδου ανισοτήτων τόσο σε ένα ιστορικό πλαίσιο όσο και σε σχέση με τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, (β) τη συσχέτιση της πορείας ανάπτυξης των περιφερειών της χώρας με την εξειδίκευση την οποία έχουν αναπτύξει στους βασικούς τομείς παραγωγής και τα λουτά οικονομικά ή ποιοτικά χαρακτηριστικά τους και (γ) την αξιολόγηση και πρόβλεψη των μελλοντικών διακυμάνσεων στα επίπεδα των ανισοτήτων και τις προοπτικές ισόρροπης ανάπτυξης της χώρας.

Στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας αξιολογούμε με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία το επίπεδο και την εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων της χώρας τόσο διαχρονικά, όσο και σε σύγκριση με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνούμε εμπειρικά τους οικονομικούς, διαρθρωτικούς, γεωγραφικούς και άλλους παράγοντες που συμβάλλουν στην περιφερειακή ανάπτυξη, ενώ στο τελευταίο κεφάλαιο συζητάμε τα αποτελέσματα μας και εξάγουμε κάποια βασικά συμπεράσματα.

2. Οι Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα

Σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι αφενός να θέσει την συζήτηση για τις περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα σε ένα πλαίσιο αναφοράς που στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι οι περιφερειακές ανισότητες στα κράτη-μέλη της ΕΕ και αφετέρου να εξετάσει την διαχρονική εξέλιξη του φαινομένου και να το συνδέσει με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας.

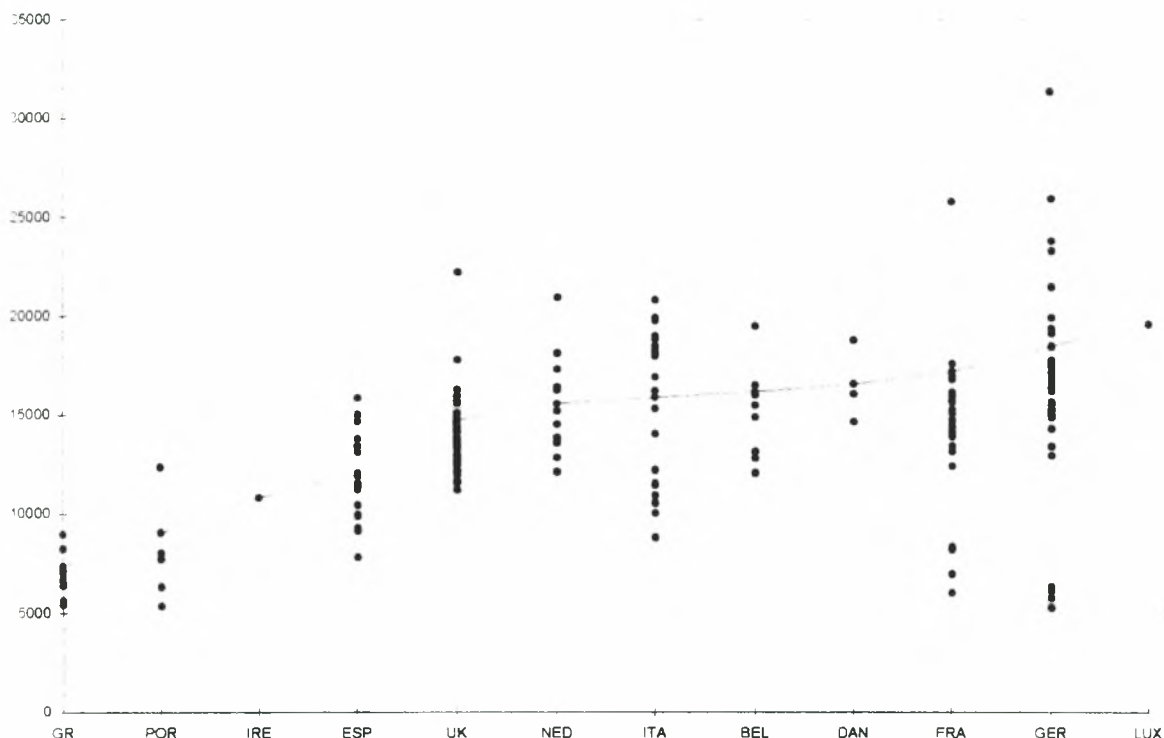
A. Οι περιφερειακές ανισότητες στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζεται το κατά κεφαλή εισόδημα των περιφερειών της ΕΕ σε επίπεδο NUTS II μετρούμενο σε ισοδύναμα αγοραστικής δύναμης (purchasing power system) για το έτος 1991. Το Διάγραμμα ταξινομεί τις Χώρες της ΕΕ² κατά αύξουσα τάξη με βάση το κατακεφαλήν εισόδημα και δίνει

² Τα στοιχεία αυτά αφορούν τις 12 Χώρες μέλη της ΕΕ. Το Λουξεμβούργο και η Ιρλανδία αποτελούνται από μια μόνο περιφέρεια σε επίπεδο NUTS II.

την διασπορά των επιπέδων ανάπτυξης των περιφερειών γύρω από τον εθνικό μέσο όρο. Υπάρχουν κατά την απονή μας μια σειρά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σε αυτό το Διάγραμμα που αξίζει να επισημανθούν:

Διάγραμμα 1 Κατά κεφαλήν εισόδημα σε PPS των Περιφερειών της Ε.Ε σε επίπεδο NUTS II για κάθε Χώρα - μέλος το (1991).

Κατ' αρχήν βλέπουμε ότι οι χώρες με τις πιο έντονες ανισότητες είναι η Γερμανία και η Γαλλία. Στην περίπτωση της Γερμανίας αυτό οφείλεται στο χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των περιφερειών της πρώην Ανατολικής Γερμανίας των οποίων το κατά κεφαλή εισόδημα είναι μικρότερο του Ελληνικού μέσου όρου και στο πολύ υψηλό επίπεδο ανάπτυξης της Φραγκφούρτης. Στην περίπτωση της Γαλλίας οι διαφορές οφείλονται στο χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των υπερπόντιων διαμερισμάτων και στο πολύ υψηλό επίπεδο ανάπτυξης του Παρισιού. Ανεξάρτητα από την σημασία που έχουν οι ιστορικοί παράγοντες, γεγονός παραμένει ότι οι δύο πιο ανεπτυγμένες χώρες της ΕΕ (μετά το Λουξεμβούργο) παρουσιάζουν και τις μεγαλύτερες περιφερειακές ανισότητες.

Επίσης παρατηρούμε ότι ένας σημαντικός αριθμός χωρών παρουσιάζει έναν έντονο δυϊσμό, όπου το επίπεδο ανάπτυξης της μητροπολιτικής περιφέρειας είναι σημαντικά υψηλότερο από αυτό των υπολοίπων περιφερειών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της τάσης είναι κατά κύριο λόγο η Γαλλία και μετά η Μεγάλη Βρετανία και η Γερμανία (και σε μικρότερο βαθμό το Βέλγιο και η Πορτογαλία), όπου το επίπεδο ανάπτυξης των μητροπολιτικών περιφερειών υπερβαίνει κατά πολύ αυτό των υπολοίπων. Η Ελλάδα αντιθέτως, η οποία χαρακτηρίζεται από τον υψηλότερο βαθμό συγκέντρωσης του πληθυσμού στη

μητρόπολη, εμφανίζεται με τις μικρότερες σχετικά διαφορές στα επίπεδα ανάπτυξης μεταξύ των 13 περιφερειών της και με σχετικά μικρές αποκλίσεις της Αττικής (η οποία είναι δεύτερη μετά την Στερεά Ελλάδα) από τις επόμενες στην κατάταξη περιφέρειες. Αν και υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες για το βαθμό που τα επίσημα στοιχεία αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσης του πληθυσμού στην περιφέρεια Αττικής δεν συνεπάγεται σημαντικές οικονομίες συγκέντρωσης (όπως στο Λονδίνο ή το Παρίσι) και δεν συνοδεύεται από υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας και συνεπώς υψηλότερο κατά κεφαλή εισόδημα.

Αν και στο επίπεδο της θεωρητικής προσέγγισης οι απόψεις δίστανται για την σχέση μεταξύ του επιπέδου ανάπτυξης και του βαθμού περιφερειακών ανισοτήτων,³ θα έλεγε κανείς ότι τα υφιστάμενα στοιχεία του Διαγράμματος 1 υποδηλώνουν μια κατ' αρχήν θετική σχέση ανάμεσα στα δύο μεγέθη, καθώς οι χώρες με τα χαμηλότερα επίπεδα ανάπτυξης εμφανίζονται να έχουν μικρότερη γεωγραφική ανισοκατανομή από αυτές με τα υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης. Η σχέση μεταξύ επιπέδου ανάπτυξης και βαθμού περιφερειακών ανισοτήτων στην ΕΕ ελέγχθηκε εμπειρικά με τη χρήση οικονομετρικού υποδείγματος⁴. Τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης και ο επακόλουθος έλεγχος υποθέσεων δεν παρέχουν εμπειρική υποστήριξη στη θέση ότι υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης συνδέονται με πιο έντονες ανισότητες. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του υποδείγματος οι πιο έντονες ανισότητες που εμφανίζονται σε μια σειρά χώρες δεν οφείλονται στο υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, αλλά στο μεγαλύτερο μέγεθός τους και συνεπώς στο μεγαλύτερο αριθμό περιφερειών.

Το βασικό συνεπώς συμπέρασμα αυτής της ανάλυσης είναι, ότι, παρά τις δυσκολίες και τα προβλήματα της Ελληνικής περιφέρειας (που φαίνεται ότι οφείλονται περισσότερο στο επίπεδο ανάπτυξης της χώρας), οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα είναι περιορισμένες κλίμακας σε σχέση με τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Στο βαθμό που οι διαφορές αυτές είναι πραγματικές, αφορούν τα επίπεδα εισοδήματος και συνεπώς αντανακλούν την παραγωγικότητα κάθε περιφέρειας, δημιουργείται ένα καταρχήν ερώτημα για την έντονη αναντιστοιχία μεταξύ της χωρικής κατανομής του εισοδήματος και της χωρικής κατανομής του πληθυσμού της χώρας.

³ Η Νεοκλασική σχολή προβλέπει μια αιτιώδη αρνητική συσχέτιση, ενώ η σχολή της συσσωρευτικής αιτιότητας μια αιτιώδη θετική συσχέτιση. Ενδιάμεσες απόψεις αντίθετα, όπως αυτή του Williamson (1965) και των Petrakos and Brada (1989) υποστηρίζουν ότι υφίσταται μια κωδωνοειδής σχέση μεταξύ των δύο μεγεθών.

⁴ Εκτιμήθηκε το υπόδειγμα: $REG_i = b_0 + b_1 DEV_i + b_2 P_i + \varepsilon_i$, όπου REG_i είναι ένας δείκτης περιφερειακών ανισοτήτων για κάθε χώρα, DEV_i είναι το επίπεδο ανάπτυξης (μετρούμενο με το κατά κεφαλή ΑΕΠ) και P_i είναι το πληθυσμιακό μέγεθος κάθε χώρας. Από τις δύο ανεξάρτητες μεταβλητές, μόνο η δεύτερη (P_i) βρέθηκε να έχει στατιστικά σημαντική και θετική επίδραση.

B. Η διαχρονική εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα

Είναι κοινή η αίσθηση ότι τα τελευταία χρόνια έχει επέλθει μια σοβαρή βελτίωση στους δείκτες ευημερίας της Ελληνικής περιφέρειας. Το διαθέσιμο εισόδημα αυξήθηκε, τα πρότυπα και τα επίπεδα κατανάλωσης σε αρκετές περιπτώσεις προσέγγισαν αυτά των μητροπολιτικών περιοχών και η εσωτερική μετανάστευση ανακόπηκε ή περιορίστηκε σε ελάχιστες περιοχές. Ο σκοπός μας εδώ είναι να παρακολουθήσουμε όσο μας επιτρέπουν τα διαθέσιμα στοιχεία την διαχρονική εξέλιξη του φαινομένου και στην συνέχεια να αντλήσουμε κάποια συμπεράσματα για την σχέση του με την αντίστοιχη εξέλιξη οικονομικών μεγεθών σε εθνικό επίπεδο.

Στον Πίνακα 1 και στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζονται δύο δείκτες χωρικής διασποράς ή ανισότητας στα επίπεδα ευημερίας των Νομών της Χώρας, όπως μετρώνται από: (α) το κατά κεφαλήν ΑΕΠ των Νομών της Χώρας σε σταθερές τιμές 1970, (β) τον αριθμό των ΙΧ αυτοκινήτων ανά 1000 κατοίκους, (γ) την κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας οικιακής χρήσης ανά κάτοικο και (δ) τα τηλέφωνα ανά 1000 κατοίκους για τα έτη 1971, 1981 και 1991. Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 1 και του Διαγράμματος 2, υπάρχουν μια σειρά ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σε σχέση με την εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων στην Ελλάδα.

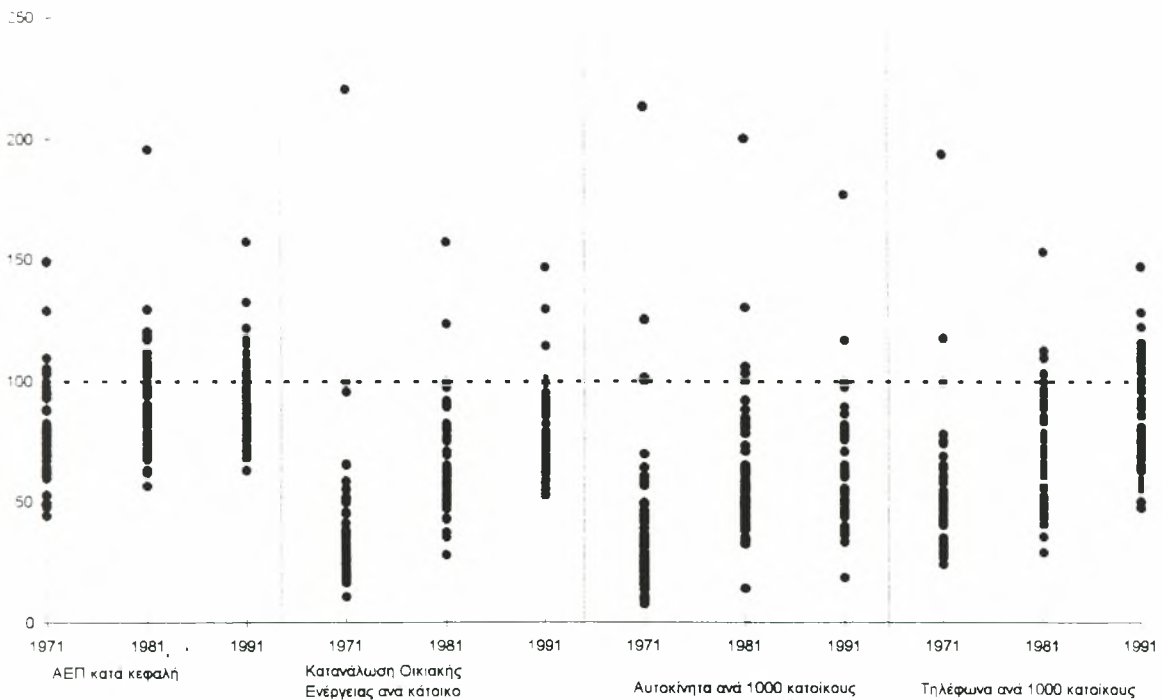
Πίνακας 1 Η Διαχρονική Εξέλιξη των Περιφερειακών Ανισοτήτων στην Ελλάδα, με την χρήση του συντελεστή διακύμανσης και του λόγου μέγιστης/ελάχιστης τιμής, 1971, 1981, 1991.

Μεταβλητές	Συντελεστής Διακύμανσης σ/\bar{x}			Λόγος μέγιστης/ελάχιστης τιμής max/min		
	1971	1981	1991	1971	1981	1991
ΑΕΠ κατά κεφαλήν	0.24	0.24	0.19	3,37	3.44	2.49
Αυτοκίνητα ΙΧ ανά 1000 κατοίκους	0.88	0.48	0,40	27,69	14,08	9,44
Κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας οικιακής χρήσης ανά κάτοικο	0.75	0.33	0,24	20,32	5,60	2.80
Τηλέφωνα ανά 1000 κατοίκους	0.53	0.34	0,24	8,03	5,27	3.08

Πηγή: Εκτιμήσεις από Στοιχεία Απογραφών της ΕΣΥΕ

Με δεδομένο ότι τόσο ο συντελεστής διακύμανσης όσο και ο λόγος μέγιστης/ελάχιστης τιμής είναι δείκτες απαλλαγμένοι από μονάδες μέτρησης, είναι ευθέως συγκρίσιμοι τόσο μεταξύ των περιόδων όσο και μεταξύ των μεταβλητών μέτρησης του επιπέδου ευημερίας. Η πρώτη παρατήρηση με βάση τα στοιχεία του Πίνακα είναι ότι και οι δύο δείκτες εμφανίζουν για όλους τους τρόπους μέτρησης μια διαχρονική μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων.

Διάγραμμα 2 Διαχρονική εξέλιξη βασικών δεικτών ευημερίας ανά Νομό στην Ελλάδα για την περίοδο 1971-1991.

Παρατηρούμε επίσης ότι οι δείκτες ανισοτήτων παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των τεσσάρων μεταβλητών κυρίως στην αρχή της περιόδου και μεταβάλλονται (μειώνονται) διαχρονικά με διαφορετικούς ρυθμούς. Οι μεγαλύτερες ανισότητες το 1971 εμφανίζονται στις μεταβλητές αυτοκινήτων ανά 1000 κατοίκους⁵ και κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας ανά κάτοικο, ενώ οι ανισότητες με βάση το ΑΕΠ ανά κάτοικο εμφανίζονται αισθητά χαμηλότερες. Η μείωση του συντελεστή διακύμανσης και του λόγου μέγιστου/ελαχίστου για το ΑΕΠ ανά κάτοικο είναι σχετικά μικρή συγκρινόμενη με τις μεταβολές στους άλλους δείκτες ευημερίας. Ενώ με βάση τους άλλους δείκτες ευημερίας οι ανισότητες έχουν μειωθεί σημαντικά μεταξύ των ετών 1971 και 1981, οι τιμές σ/\bar{x} και \max/\min παραμένουν σταθερές στην περίοδο αυτή. Με δεδομένο ότι οι μεταβλητές του Πίνακα αναμένεται να παρουσιάζουν υψηλή συσχέτιση μεταξύ τους σε κάθε χρονική περίοδο, δημιουργείται ένα ερώτημα για την εγκυρότητα των περιφερειακών εκτιμήσεων του ΑΕΠ στις αρχές της περιόδου. Αν λάβουμε υπόψη την ύπαρξη της παραοικονομίας, οι αποκλίσεις αυτές ενδεχομένως να υποδηλώνουν μια συγκέντρωση της στις αρχές της περιόδου στις πλέον ανεπτυγμένες περιοχές. Ένα στοιχείο που συνηγορεί προς αυτή την ερμηνεία είναι ότι η Αττική που κατέχει την πρώτη θέση (και με σημαντική διαφορά από τον αμέσως επόμενο Νομό) σε όλες τις περιόδους και για όλες τις άλλες μεταβλητές ευημερίας, εμφανίζεται να κατέχει την δεύτερη θέση το 1971, την δέκατη τρίτη το 1981 και την δωδέκατη το 1991 με βάση το ΑΕΠ ανά κάτοικο. Το 1991 όμως, οι συντελεστές

⁵ Ο δείκτης αυτοκινήτων είναι πιθανά υπερτιμημένος καθώς δεν περιλαμβάνει τα αγροτικά αυτοκίνητα που είναι διαδεδομένα στις αγροτικές περιοχές και ασφαλώς ικανοποιούν ευρύτερες ανάγκες.

διακύμανσης και οι λόγοι μέγιστου/ελάχιστου για τις τέσσερις μεταβλητές συγκλίνουν (με εξαίρεση τα αυτοκίνητα ανά 1000 κατοίκους) το οποίο θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο τρόπος μέτρησης του ΑΕΠ ανά κάτοικο σε Νομαρχιακό επίπεδο έχει βελτιωθεί και πλησιάζει περισσότερο την πραγματικότητα.

Επίσης παρατηρούμε ότι ενώ το 1971 ένας περιορισμένος αριθμός Νομών ξεπερνά τον μέσο όρο των δεικτών ευημερίας της χώρας, η εικόνα αυτή μεταβάλλεται σημαντικά το 1981 και το 1991 για το ΑΕΠ ανά κάτοικο και τα τηλέφωνα ανά 1000 κατοίκους, όχι όμως και για τους άλλους δύο δείκτες. Τόσο η κατανομή της ηλεκτρικής ενέργειας ανά κάτοικο, όσο και η κατανομή των ΙΧ αυτοκινήτων ανά 1000 κατοίκους είναι τέτοια που ένας περιορισμένος αριθμός Νομών υπερβαίνουν το μέσο όρο της χώρας. Παρά την μείωση των ανισοτήτων, το 1991 ο Νομός με τον υψηλότερο δείκτη ευημερίας εμφανίζεται να έχει περίπου 2,5 φορές υψηλότερο ΑΕΠ ανά κάτοικο από αυτόν με το χαμηλότερο δείκτη ευημερίας. Ένα ερώτημα το οποίο ενδεχομένως προκύπτει σε αυτό το σημείο, αφορά μια πρώτη αξιολόγηση του ύψους των περιφερειακών ανισοτήτων και του περιφερειακού προβλήματος στην Χώρα μας.

Παρά το γεγονός ότι οι ανισότητες έχουν μειωθεί αισθητά τα τελευταία 20 χρόνια, παραμένει το ερώτημα εάν εξακολουθούν να διατηρούνται σε επίπεδα τα οποία θεωρούνται ιδιαίτερα υψηλά. Ασφαλής μέθοδος αξιολόγησης του ύψους των περιφερειακών ανισοτήτων βεβαίως δεν υπάρχει, καθώς τα κριτήρια είναι σε μεγάλο βαθμό υποκειμενικά και επηρεάζονται από το σύστημα αξιών που επικρατεί σε κάθε Χώρα μια δεδομένη περίοδο. Ένας πρακτικός (και σχετικά αντικειμενικός) τρόπος όμως να απαντηθεί το ερώτημα αυτό, είναι να συγκρίνουμε τους δείκτες ανισοτήτων στα επίπεδα εισοδήματος της Ελλάδας με τις άλλες Χώρες της ΕΕ. Αν και αυτό έχει κατά κάποιο τρόπο ήδη γίνει στο Διάγραμμα 1, αξίζει τον κόπο να επανέλθουμε στο θέμα εξετάζοντας τα στοιχεία του Πίνακα 2 τα οποία αφορούν δείκτες ανισοτήτων σε επίπεδο NUTS III (Νομοί) για εννέα Χώρες της ΕΕ για τις οποίες υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία.

Με βάση αυτά τα στοιχεία μπορούμε να κάνουμε δύο παρατηρήσεις. Πρώτον, μεταξύ των Χωρών της ΕΕ υπάρχουν σημαντικές διαφορές στα επίπεδα ανάπτυξης των περιοχών NUTS III (Νομών). Η Γερμανία, η οποία έχει και τις μεγαλύτερες ανισότητες, εμφανίζεται με ένα συντελεστή διακύμανσης σχεδόν εξαπλάσιο και ένα λόγο max/min υπερέξαπλάσιο από αυτόν της Δανίας, η οποία έχει τις μικρότερες ανισότητες. Με βάση τα στοιχεία αυτά, ο μέσος κάτοικος του πλέον εύπορου Γερμανικού Νομού έχει κατά κεφαλήν εισόδημα σχεδόν οκταπλάσιο από τον μέσο κάτοικο του λιγότερο εύπορου Νομού⁹. Έντονες ανισότητες επίσης εμφανίζεται να έχει και η Γαλλία, όπου ο πλέον εύπορος Νομός έχει υπερτετραπλάσιο μέσο επίπεδο εισοδήματος από τον λιγότερο εύπορο.

⁹ Να σημειωθεί ότι το 1989 δεν συμπεριλαμβάνονται στα Γερμανικά NUTS III τα εδάφη της πρώην Αν. Γερμανίας.

Πίνακας 2 Σύγκριση περιφερειακών ανισοτήτων με την χρήση του συντελεστή διακύμανσης και του λόγου μεγίστης/ελαχίστης τιμής για το ΑΕΠ ανά κάτοικο μεταξύ των Χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε επίπεδο NUTS III για το 1989.

Χώρες	Περιφερειακές ανισότητες στο επίπεδο εισοδήματος ανά κάτοικο	
	σ/\bar{x}	max/min
Δανία	0.07	1.25
Μ. Βρετανία	0.16	2.20
Ελλάδα	0.20	2.55
Ολλανδία	0.21	2.43
Βέλγιο	0.23	2.68
Ισπανία	0.24	2.99
Ιταλία	0.25	2.73
Γαλλία	0,30	4,54
Γερμανία*	0.39	7.83

*Δεν περιλαμβάνονται τα εδάφη της πρώην Ανατολικής Γερμανίας

Πηγή: Regio Database, Eurostat

Δεύτερον, η Ελλάδα μαζί με την Ολλανδία έχουν το ίδιο περίπου επίπεδο ανισοτήτων και βρίσκονται στην τρίτη καλύτερη θέση μετά την Δανία και την Μ. Βρετανία. Η παρατήρηση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς υποδηλώνει ότι σε συγκριτική βάση, η Χώρα μας χαρακτηρίζεται από σχετικά μικρές γεωγραφικές διαφορές στα επίπεδα εισοδήματος. Εάν συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι τα τελευταία 20 χρόνια οι περιφερειακές ανισότητες έχουν μειωθεί σημαντικά (βλέπε Πίνακα 1), προκύπτει το συμπέρασμα ότι το πρόβλημα χωρικής ανάπτυξης στην Ελλάδα σχετίζεται περισσότερο με την απόκλιση των Νομών ή Περιφερειών (και της Χώρας συνολικά) από τα μέσα Ευρωπαϊκά μεγέθη, παρά με την απόκλιση τους από τον Εθνικό μέσο όρο.

Γ. Περιφερειακές ανισότητες και οικονομικοί κύκλοι

Ένα άλλο ερώτημα το οποίο έχει ενδιαφέρον, αφορά την πιθανή διαχρονική συσχέτιση της έντασης των περιφερειακών ανισοτήτων μιας Χώρας με την εξέλιξη των βασικών μακροοικονομικών της μεγεθών. Ο Berry (1988) υποστηρίζει ότι οι περιφερειακές ανισότητες διαστέλλονται ή συστέλλονται κατά την διάρκεια του οικονομικού κύκλου ανάλογα με το αν η οικονομία βρίσκεται σε ανοδική ή καθοδική φάση. Η θέση αυτή που συνδέει ευθέως έντονους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης και αυξανόμενες ανισότητες, έχει κάποια κοινά σημεία με την θεωρία των πόλων ανάπτυξης (Perroux 1955) και της συσσωρευτικής αιτιότητας (Myrdal 1957). Αν και σε περιφερειακό επίπεδο δεν έχουμε κάποια μελέτη για την Ελλάδα οι Πετράκος και Τσουκαλάς (1995α) έχουν δείξει ότι οι οικονομικοί κύκλοι έχουν επηρεάσει σημαντικά τον βαθμό συγκέντρωσης του πληθυσμού στην Αττική και ότι οι περίοδοι έντονης ανάπτυξης έχουν συνδεθεί με αύξηση των χωρικών ανισορροπιών στην κατανομή του πληθυσμού. Ο προβληματισμός αυτός επανέρχεται στο προσκήνιο επειδή η πρώτη ανάγνωση των στοιχείων του Πίνακα 1 και του Διαγράμματος

2 υποδηλώνει ότι στην περίοδο 1971-1981 που οι ρυθμοί ανάπτυξης είναι σχετικά πιο έντονοι, οι διαφορές στα επίπεδα ανάπτυξης των Νομών διατηρούνται σε υψηλότερα επίπεδα, ενώ στην περίοδο 1981-1991 που οι ρυθμοί ανάπτυξης είναι χαμηλότεροι, οι διαφορές στα επίπεδα ανάπτυξης μειώνονται. Η τελευταία παρατήρηση μας προτρέπει να διερευνήσουμε σε κάπως μεγαλύτερο βάθος την διαχρονική εξέλιξη των περιφερειακών ανισοτήτων στην χώρα μας και την σχέση που μπορεί να υφίσταται μεταξύ συνολικής αποτελεσματικότητας της οικονομίας (ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης) και της χωρικής ισότητας (διαφορές στα επίπεδα ανάπτυξης των περιφερειών της χώρας). Στο βαθμό που υφίσταται κάποια θετική συσχέτιση μεταξύ της έντασης των περιφερειακών ανισοτήτων και του ρυθμού ανάπτυξης της οικονομίας, η μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων τα τελευταία 20 χρόνια θα μπορούσε να αποδοθεί (τουλάχιστον εν μέρει) στην ύφεση της οικονομίας κατά την ίδια περίοδο.

Στο Διάγραμμα 3 παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη του συντελεστή διακύμανσης του κατά κεφαλή ΑΕΠ των Νομών της χώρας σε σταθερές τιμές 1970 για την περίοδο 1970-1995 και για τα έτη για τα οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία κατά Νομό. Παρατηρούμε αφενός μια πτωτική τάση του δείκτη και αφετέρου μια κυκλική συμπεριφορά που προϋποθέτει για την ύπαρξη συσχέτισης με τις οικονομικές διακυμάνσεις. Για την διερεύνηση του θέματος εκτιμούμε τις συναρτήσεις:

$$\sigma/\bar{X}_t = \gamma_0 + \gamma_1 g_{1t} + \varepsilon_t \quad (1)$$

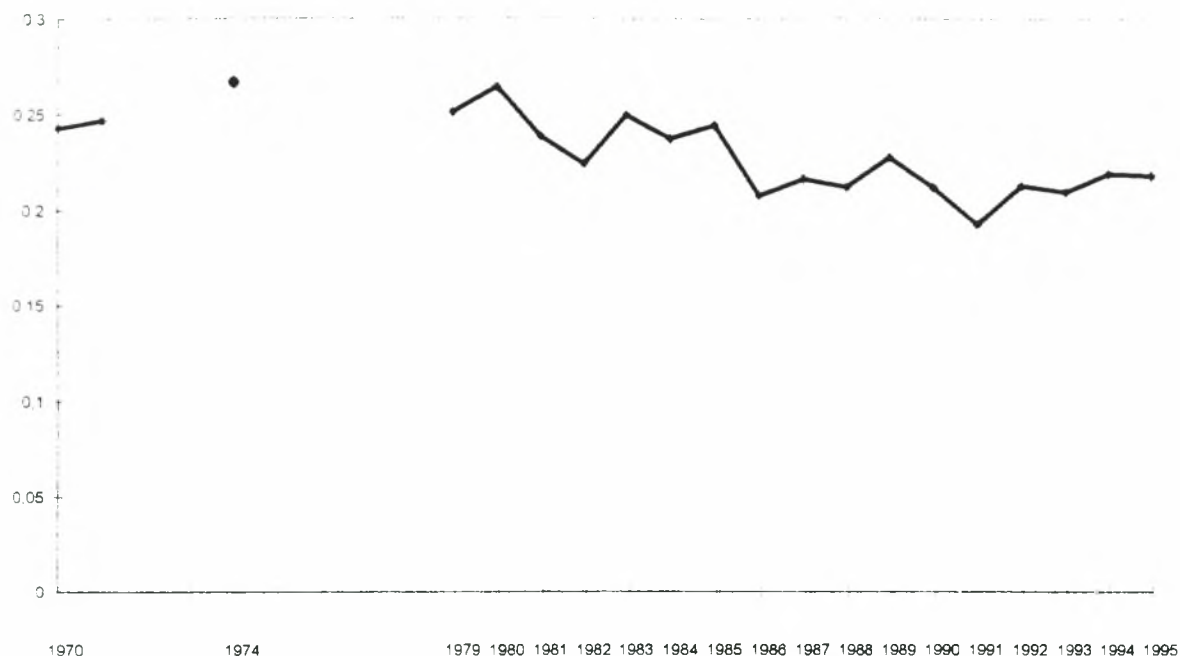
$$\sigma/\bar{X}_t = \gamma_0 + \gamma_2 g_{2t} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\sigma/\bar{X}_t = \gamma_0 + \gamma_3 g_{3t} + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\sigma/\bar{X}_t = \gamma_0 + \gamma_4 g_{4t} + \varepsilon_t \quad (4)$$

όπου σ/\bar{X}_t είναι ο συντελεστής διακύμανσης κατά την περίοδο t , g_{1t} είναι ο ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ του Νομού κατά την προηγούμενη περίοδο $t-1$, g_{2t} είναι αριθμητικός μέσος MA(2) των ρυθμών μεταβολής του ΑΕΠ κατά τις περιόδους $t-1$ και $t-2$, g_{3t} είναι ο μέσος MA(3) των ρυθμών μεταβολής του ΑΕΠ των περιόδων $t-1$, $t-2$ και $t-3$ και τέλος g_{4t} είναι ο αντίστοιχος μέσος των ρυθμών μεταβολής του ΑΕΠ των περιόδων $t-1$, $t-2$, $t-3$ και $t-4$. Τυχόν θετική τιμή του συντελεστή κλίσης υποδηλώνει ότι οι περιφερειακές ανισότητες έχουν ένα προ-κυκλικό χαρακτήρα και συνεπώς αυξάνονται σε περιόδους έντονης οικονομικής επέκτασης και μειώνονται σε περιόδους ύφεσης. Αυτό ουσιαστικά υποδηλώνει ότι η οικονομική επέκταση ή ανάπτυξη ξεκινά σε κάθε οικονομικό κύκλο από τους πόλους συγκέντρωσης των οικονομικών δραστηριοτήτων (που στην περίπτωση της Ελλάδας είναι η Αττική και η Θεσσαλονίκη) και φυσικά αυξάνει τις ανισότητες, καθώς η διάχυση της στην υπόλοιπη χώρα δεν είναι αυτόματη. Επίσης υποδηλώνει ότι σε περιόδους ύφεσης οι μητροπολιτικές περιοχές επηρεάζονται αρνητικά περισσότερο από τις άλλες περιοχές της χώρας και συνεπώς οι ανισότητες περιορίζονται. Τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων δίνονται στον Πίνακα 3.

Διάγραμμα 3 Διαχρονική εξέλιξη του συντελεστή διακύμανσης του κατά κεφαλή ΑΕΠ σε επίπεδο Νομού

Πίνακας 3 Αποτελέσματα εκτίμησης των συντελεστών παλινδρόμησης των εξισώσεων (1) - (4) *

Εκτιμητές	Εξίσωση (1)	Εξίσωση (2)	Εξίσωση (3)	Εξίσωση (4)
γ_0	0,220 (40,23)	0,218 (38,46)	0,216 (35,63)	0,213 (35,35)
γ_1	0,003 (2,72)	-	-	-
γ_2	-	0,004 (2,82)	-	-
γ_3	-	-	0,004 (2,93)	-
γ_4	-	-	-	0,005 (3,52)
R2-adjusted	0.25	0.27	0.29	0.38
DW	0.90	0.95	1.07	1.12
N	20	20	20	20

$d_L = 0,95, d_U = 1,15$

Η εκτίμηση έγινε με την απλή μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων (OLS) με την εξαίρεση των παρατηρήσεων για τις οποίες δεν υπήρχαν διαθέσιμα στοιχεία για την εξαρτημένη μεταβλητή σ/\bar{x} .

* Για τα έτη 1972, 1973, 1975-1978 δεν υπάρχουν στοιχεία για την κατανομή του ΑΕΠ σε Νομούς και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί ο δείκτης σ/\bar{x} . Το πρόγραμμα SPSS for Windows προσφέρει δύο επιλογές στην περίπτωση που λείπουν κάποιες παρατηρήσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, οι παρατηρήσεις που λείπουν αντικαθίστανται με την μέση τιμή της μεταβλητής, ενώ σύμφωνα με την δεύτερη εξαφούνται του υπολογισμού. Αν και οι δύο τρόποι δίνουν παρόμοια αποτελέσματα, προτιμήθηκε ο δεύτερος καθώς η σημαντικότητα των εκτιμητών ήταν σχετικά μεγαλύτερη.

Παρατηρούμε ότι σε όλες τις συναρτήσεις που εκτιμήθηκαν, οι συντελεστές κλίσης είναι θετικοί και στατιστικά σημαντικοί. Η προσαρμογή του υποδείγματος όμως φαίνεται να βελτιώνεται καθώς στην ανεξάρτητη μεταβλητή προστίθεται μεγαλύτερος αριθμός χρονικών υστερήσεων. Αυτό υποδηλώνει ότι οι περιφερειακές ανισότητες αυξάνονται ή μειώνονται ανάλογα με την ανοδική ή καθοδική πορεία της οικονομίας κατά τις προηγούμενες χρονικές περιόδους. Η ένταση όμως της επίδρασης και η σημαντικότητά της αυξάνεται καθώς αυξάνεται ο αριθμός των χρονικών περιόδων που συνυπολογίζονται στην εξαρτημένη μεταβλητή, γεγονός που σημαίνει ότι οι μεσοχρόνιες επιδράσεις είναι πιο έντονες από τις βραχυχρόνιες. Ένα άλλο πλεονέκτημα των εξισώσεων με μεγαλύτερο αριθμό χρονικών υστερήσεων στην εξαρτημένη μεταβλητή είναι ότι βελτιώνονται οι τιμές της στατιστικής Durbin-Watson, οι οποίες απομακρύνονται από την περιοχή της θετικής αυτοσυσχέτισης των καταλοίπων και πλησιάζουν την περιοχή της μη αυτοσυσχέτισης.

Τα αποτελέσματα του Πίνακα 3 παρέχουν εμπειρική υποστήριξη στην άποψη ότι η μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων στην χώρα μας για τα τελευταία έτη οφείλεται (σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον) στην παρατεταμένη ύφεση της οικονομίας. Συνεπώς, ο διανύμενος κύκλος ανάκαμψης της οικονομίας είναι πιθανόν να συνοδευτεί από κάποια ενδεχομένως αισθητή διεύρυνση των περιφερειακών ανισοτήτων, στο βαθμό που οι ενδείξεις συνηγορούν υπέρ της θέσης ότι η ανάκαμψη ξεκινά από τις πλέον ανεπτυγμένες περιοχές της Χώρας. Η διαπίστωση αυτή, η οποία παρέχει εμπειρική στήριξη στην υπόθεση του Betty (1988), αφενός καθιστά (μερικώς τουλάχιστον) προβλέψιμη την πορεία των περιφερειακών ανισοτήτων στην χώρα μας και αφετέρου προσθέτει κάποιους βαθμούς δυσκολίας στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών.

3. Περιφερειακή σύγκλιση και τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των περιφερειών

Στο τμήμα αυτό της εργασίας επαχειρούμε την εμπειρική διερεύνηση των επιπτώσεων των διαρθρωτικών χαρακτηριστικών και των ασκούμενων περιφερειακών πολιτικών στο επίπεδο ανάπτυξης των Νομών της Χώρας. Για το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιήσουμε το υπόδειγμα που έχει προταθεί αρχικά από τους Baño and Sala-I-Martin (1991) για την εκτίμηση των τάσεων σύγκλισης ή απόκλισης σε ένα σύνολο γεωγραφικών ενοτήτων, με την προσθήκη μιας σειράς νέων μεταβλητών. Το βασικό υπόδειγμα που έχει χρησιμοποιηθεί στις μελέτες που προαναφέρθηκαν έχει την μορφή:

$$\ln(y_{i1}/y_{i0}) = \beta_0 + \beta_1 \ln y_{i0} + \varepsilon_i \quad (5)$$

όπου y_{i1} είναι το κατά κεφαλή εισόδημα του Νομού i την χρονική περίοδο $t=1$ και y_{i0} είναι το κατά κεφαλή εισόδημα την περίοδο $t=0$. Αρνητική τιμή του συντελεστή κλίσης β_1 συνεπάγεται διαχρονική σύγκλιση των

επιπέδων ανάπτυξης στην δεδομένη χρονική περίοδο, ενώ θετική τιμή συνεπάγεται απόκλιση. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει στην εισαγωγή της εργασίας, οι περισσότερες μελέτες στην διεθνή βιβλιογραφία καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι στο χωρικό επίπεδο το οποίο εξετάζουν επικρατούν (ασθενείς συνήθως) τάσεις συγκλίσης. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Michelis, Papadopoulos and Papanikos (1996) για την Ελλάδα. Το βασικό υπόδειγμα της εξίσωσης (5) τροποποιείται εδώ με σκοπό να συμπεριλάβει μια σειρά μεταβλητές που προσδιορίζουν (α) τη διάρθρωση και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των τοπικών οικονομιών και (β) τις ασκούμενες πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης. Το υπόδειγμα το οποίο εκτιμούμε δίνεται από την εξίσωση (8):

$$\ln(y_{it}/y_{i0}) = \beta_0 + \beta_1 \ln y_{i0} + \beta_2 x_{2i} + \beta_3 x_{3i} + \beta_4 x_{4i} + \beta_5 x_{5i} + \beta_6 x_{6i} + \beta_7 x_{7i} + \beta_8 x_{8i} + \beta_9 x_{9i} + \beta_{10} x_{10i} + \varepsilon_i \quad (6)$$

όπου:

- x_{2i} είναι η ποσοστιαία συμμετοχή της απασχόλησης του δευτερογενή τομέα στην συνολική απασχόληση του Νομού το έτος βάσης (1981). Σκοπός αυτής της μεταβλητής είναι να διερευνήσει τις επιπτώσεις της τομεακής διάρθρωσης της απασχόλησης ενός Νομού στον ρυθμό μεταβολής του επιπέδου ανάπτυξης. Η θεωρητική προσδοκία μας είναι ότι η επίδραση αυτή θα είναι θετική, καθώς η έντονη παρουσία ενός τομέα με υψηλή παραγωγικότητα στην τοπική οικονομία αναμένεται να οδηγεί σε ταχύτερους ρυθμούς ανάπτυξης.
- x_{3i} είναι η ποσοστιαία συμμετοχή της απασχόλησης του τριτογενή τομέα στην συνολική απασχόληση του Νομού το έτος βάσης (1981). Και σε αυτή την περίπτωση, σκοπός μας είναι να διερευνήσουμε τις επιπτώσεις της τομεακής διάρθρωσης της απασχόλησης ενός Νομού στον ρυθμό μεταβολής του επιπέδου ανάπτυξης. Με δεδομένη την ανερχόμενη σημασία του τριτογενή τομέα στην ανάπτυξη των σύγχρονων οικονομιών, η θεωρητική προσδοκία για την επίδραση και αυτής της μεταβλητής είναι θετική. Ουσιαστικά οι δύο αυτές μεταβλητές (x_{2i} , x_{3i}), διερευνούν τον βαθμό στον οποίο διαφορετικές τομεακές συνθέσεις της τοπικής απασχόλησης - και συνεπώς διαφορετικές τομεακές εξειδικεύσεις - οδηγούν σε διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Με άλλα λόγια διερευνούν κατά πόσο κάποιες τομεακές εξειδικεύσεις ευνοούν περισσότερο την οικονομική ανάπτυξη από κάποιες άλλες.
- x_{4i} είναι ένας δείκτης ποιότητας του ανθρώπινου δυναμικού μετρούμενος ως το ποσοστό του πληθυσμού με ανώτερη ή ανώτατη εκπαίδευση το 1981. Με δεδομένη την σημασία του ανθρώπινου παράγοντα στην αναπτυξιακή διαδικασία, η μεταβλητή αυτή διερευνά ουσιαστικά εάν τοπικές διαφοροποιήσεις στην συγκέντρωση υψηλής ποιότητας ανθρώπινων πόρων οδηγούν σε σημαντικές διαφοροποιήσεις στους ρυθμούς μεταβολής του επιπέδου ανάπτυξης των Νομών της Χώρας. Η αναμενόμενη επίδραση και αυτής της μεταβλητής είναι θετική.

- χ_{51} είναι το ποσοστό της μεταποιητικής απασχόλησης σε κάθε Νομό το 1984⁸ που είναι συγκεντρωμένο σε φθίνοντες βιομηχανικούς κλάδους, δηλαδή σε κλάδους με επίπεδο παραγωγής το 1991 μικρότερο του 90% του επιπέδου παραγωγής το 1980 (σε σταθερές τιμές)⁹. Το 1991 υπήρχαν στο σύνολο της βιομηχανίας 7 διηγήφιοι κλάδοι των οποίων το επίπεδο παραγωγής ήταν κάτω του 90% του επιπέδου του 1980¹⁰. Το ερώτημα το οποίο διερευνάται εδώ είναι κατά πόσο οι Νομοί με υψηλή εξειδίκευση στους φθίνοντες βιομηχανικούς κλάδους είχαν συνολικά φτωχότερα αποτελέσματα σε σχέση με τους άλλους. Θέτοντας το με ένα γενικότερο τρόπο, το ερώτημα είναι με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό η κλαδική σύνθεση της τοπικής βιομηχανίας κάθε Νομού επηρεάζει τις προοπτικές ανάπτυξής του. Η αναμενόμενη επίδραση της μεταβλητής αυτής είναι αρνητική.
- χ_{52} είναι το μέσο μέγεθος του κεφαλαιουχικού εξοπλισμού των μεταποιητικών επιχειρήσεων κάθε Νομού το 1984, μετρούμενο ως ο λόγος της συνολικής υποδύναμης στην μεταποίηση (που ελλείπει στοιχείων εκπροσωπεί το πάγιο κεφάλαιο) δια του συνολικού αριθμού των μεταποιητικών επιχειρήσεων του κάθε Νομού. Η υπόθεση η οποία εξετάζεται εδώ είναι εάν και σε ποιο βαθμό οι Νομοί με υψηλότερη συγκέντρωση μεγάλων μεταποιητικών επιχειρήσεων έχουν εντονότερους ρυθμούς ανάπτυξης. Με δεδομένο το μικρό μέγεθος των Ελληνικών μεταποιητικών επιχειρήσεων¹¹ και την σημασία που αποδίδει η παραδοσιακή οικονομική ανάλυση στις οικονομίες κλίμακας, είναι λογικό να αναμένεται ότι οι Νομοί οι οποίοι έχουν καταφέρει (για μια σειρά λόγους) να φιλοξενούν μονάδες με σχετικά μεγαλύτερα μεγέθη, θα διαφοροποιούνται από τους υπόλοιπους ως προς τους ρυθμούς ανάπτυξης.
- χ_{71} είναι ένας δείκτης έντασης κεφαλαίου των μεταποιητικών επιχειρήσεων κάθε Νομού το 1984, μετρούμενη με την υποδύναμη ανά εργαζόμενο (ελλείπει στοιχείων παγίου κεφαλαίου ανά Νομό), δηλαδή ως ο λόγος της συνολικής υποδύναμης δια του συνολικού αριθμού εργαζομένων στη μεταποίηση. Η ένταση κεφαλαίου, δηλαδή ο λόγος κεφαλαίου-εργασίας συνδέεται ευθέως στην οικονομική θεωρία με την παραγωγικότητα της εργασίας και συνεπώς η αναμενόμενη επίδραση της μεταβλητής αυτής στους ρυθμούς μεταβολής του κατά κεφαλήν ΑΕΠ είναι θετική. Σχηματικά αναμένεται ότι οι Νομοί που φιλοξενούν μεταποιητικές μονάδες με υψηλότερη ένταση κεφαλαίου θα έχουν σχετικά υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης.
- χ_{81} είναι ένας δείκτης τουριστικών πόρων σε επίπεδο Νομού που μετράει τη δυνατότητα τουριστικής

⁸ Τα στοιχεία για το 1984 είναι αιωγραφικά στο επίπεδο του Νομού και προέρχονται από την Έρευνα Βιομηχανίας-Βιοτεχνίας της ΕΣΥΕ για το ίδιο έτος (βλέπε ΕΣΥΕ 1988).

⁹ Η μεταβλητή χ_{51} περιλαμβάνει για κάθε Νομό το ποσοστό της απασχόλησης σε κάποιο φθίνοντα κλάδο το 1984, μόνο στον βαθμό που ο Νομός παρουσίαζε εξειδίκευση στο συγκεκριμένο κλάδο, μόνο δηλαδή στο βαθμό που ο συντελεστής χωροταξικής συγκέντρωσης (location quotient) ήταν το 1984 μεγαλύτερος της μονάδας.

¹⁰ Οι κλάδοι αυτοί είναι (σε παρένθεση ο δείκτης παραγωγής για το 1991 με 1980=100): 23 (86.8), 24 (70.4), 25 (75.7), 26 (81.0), 29 (58.8), 33 (88.2), 35 (73.7)

¹¹ Για μια ερμηνεία αυτού του (σε Ευρωπαϊκή κλίμακα μοναδικού) φαινομένου κατακερματισμού της παραγωγικής βάσης της Χώρας μας βλέπε Petrakos and Christodoulakis (1996).

ανάπτυξης με βάση: το μήκος των ακτών, το μήκος των αμμώδων ακτών, τις δασικές εκτάσεις, τους εθνικούς δρυμούς και πάρκα, τους παραδοσιακούς οικισμούς, τα πολιτιστικά μνημεία και τα μνημεία διεθνούς ενδιαφέροντος. (Καββαδίας, 1992). Η υπόθεση την οποία ελέγχουμε με αυτή την μεταβλητή είναι κατά πόσο οι τουριστικοί πόροι και η συνεπαγόμενη εξειδίκευση συμβάλλουν στην ανάπτυξη ενός Νομού. Η αναμενόμενη επίδραση αυτής της μεταβλητής είναι θετική.

X_9 είναι ένας σύνθετος δείκτης μεταφορικών υποδομών σε επίπεδο Νομού που μετράται με βάση: α) το ποσοστό ασφαλτοστρωμένου οδικού δικτύου και των λεωφορείων και φορτηγών ανά 1000 κατοίκους, β) την επιβατική κίνηση και την εμπορευματική κίνηση των σιδηροδρόμων ανά 1000 κατοίκους, γ) την επιβατική κίνηση και την εμπορευματική κίνηση των λιμανιών ανά 1000 κατοίκους και δ) την επιβατική κίνηση και την εμπορευματική κίνηση των αεροπλάνων ανά 1000 κατοίκους σε κάθε νομό. (Καββαδίας 1992). Η μεταβλητή αυτή ελέγχει κατά πόσο οι Νομοί με σχετικά πιο ανεπτυγμένες μεταφορικές υποδομές χαρακτηρίζονται από υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης. Η αναμενόμενη επίδραση είναι και εδώ θετική. Τέλος,

X_{10} είναι ένας δείκτης επενδυτικών κινήτρων του Νόμου 1268/82, ο οποίος παίρνει τιμές για κάθε Νομό ανάλογα με το ποσοστό της επιδότησης που προβλέπεται για κάθε ζώνη κινήτρων. Με αυτή την μεταβλητή εξετάζεται η υπόθεση ότι οι Νομοί οι οποίοι ανήκουν σε υψηλότερες ζώνες κινήτρων, προσελκύουν μεγαλύτερα επίπεδα επενδύσεων και συνεπώς χαρακτηρίζονται από υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης.

Τα αποτελέσματα εκτίμησης της συνάρτησης (6) δίνονται στον Πίνακα 4. Οι αρχικές εκτιμήσεις του υποδείγματος έγιναν με την χρήση του κατά κεφαλή εισοδήματος σε επίπεδο Νομού (όπως υπολογίζεται από την ΕΣΥΕ σε σταθερές τιμές 1970 για τα έτη 1981 και 1991) για την μέτρηση των μεταβλητών $\ln(y_{it}/y_{i0})$ και $\ln(y_{i0})$. Τα αποτελέσματα αυτών των εκτιμήσεων ήταν πολύ φτωχά, καθώς καμία ανεξάρτητη μεταβλητή (πλην της $\ln(y_{i0})$) δεν είχε στατιστικά σημαντικούς εκτιμητές. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα ερωτήματα που έχουν ήδη τεθεί για την αντικειμενικότητα των μετρήσεων της ΕΣΥΕ για το κατά κεφαλή εισόδημα των Νομών¹², μας οδήγησε στην αντικατάσταση του *κατά κεφαλή ΑΕΠ* με την *κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας για οικιακή χρήση ανά κάτοικο* για την μέτρηση των δύο αυτών μεταβλητών. Η κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας για οικιακή χρήση ανά κάτοικο, η οποία είναι απαλλαγμένη των σφαλμάτων εκτίμησης του ΑΕΠ ανά Νομό, μετράται σε φυσικές μονάδες (kWh) και θεωρείται ότι αποτελεί μια ικανοποιητική προσέγγιση του επιπέδου ευημερίας και του επιπέδου ανάπτυξης¹³

¹² Βλέπε την συζήτηση στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας και τα σχόλια του παραρτήματος για τις σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των "φυσικών" και των "οικονομικών" δεικτών του επιπέδου ανάπτυξης των Νομών.

¹³ Κάποια μειονεκτήματα αυτής της μεταβλητής συνδέονται με την χρήση άλλων μορφών ενέργειας για οικιακή χρήση πλην της ηλεκτρικής (πετρέλαιο, ξύλα, ηλιακή ενέργεια), καθώς και το γεγονός ότι σε ορισμένες περιπτώσεις περιλαμβάνει και βιομηχανικές χρήσεις, ιδίως σε περιοχές με έντονες άτυπες εργασιακές σχέσεις (υπεργολαβίες, φασόν).

σε επίπεδο Νομού. Στον Πίνακα 4 δίνονται τα αποτελέσματα δύο εκτιμήσεων. Στην πρώτη εκτίμηση περιλαμβάνονται μόνο οι μεταβλητές που συσχετίζονται με την διάρθρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και τα χαρακτηριστικά των Νομών, ενώ στην δεύτερη εκτίμηση περιλαμβάνονται επίσης και οι μεταβλητές που συσχετίζονται με τις πολιτικές υποδομών και αναπτυξιακών κινήτρων. Σε παρένθεση δίνονται οι τιμές της κατανομής t-student.

Αξιολογώντας τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων, μπορούμε να πούμε σε γενικές γραμμές ότι η συνολική ερμηνευτική ικανότητα των δύο εναλλακτικών εκτιμήσεων, όπως δίνονται από τον συντελεστή προσδιορισμού (R^2 και R^2 -adjusted), με δεδομένο τον διαστρωματικό χαρακτήρα των στατιστικών στοιχείων θεωρείται ικανοποιητική. Οι περισσότεροι εκτιμητές έχουν το αναμενόμενο πρόσημο και στατιστικά σημαντική επίδραση στην εξαρτημένη μεταβλητή. Επίσης μπορούμε να πούμε ότι η πρώτη εκτίμηση που περιλαμβάνει μόνο τις "διάρθρωτικές" μεταβλητές έχει σχετικά υψηλότερη ικανότητα να ερμηνεύει την διακύμανση της εξαρτημένης μεταβλητής. Αναλυτικά παρατηρούμε τα εξής

Ο συντελεστής β_1 είναι αρνητικός και στατιστικά σημαντικός και στις δύο εναλλακτικές εκτιμήσεις. Ο συντελεστής αυτός στην βιβλιογραφία εκτιμά τις διαχρονικές τάσεις σύγκλισης μεταξύ των επιπέδων ανάπτυξης των Νομών της Χώρας. Το αρνητικό του πρόσημο επιβεβαιώνει τις τάσεις σύγκλισης που βρέθηκαν με βάση τον συντελεστή διακύμανσης¹⁴ στο προηγούμενο κεφάλαιο καθώς και τις προηγούμενες εκτιμήσεις από τους Michelis, Papadopoulos and Papanikos (1996). Συνεπώς, με βάση τα αποτελέσματα της ανάλυσης μας οι περιφερειακές ανισότητες στην Ελλάδα μειώθηκαν στην περίοδο 1981-1991.

Ο συντελεστής β_2 είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός και στις δύο εναλλακτικές εκτιμήσεις του υποδείγματος. Αυτό σημαίνει ότι με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, οι Νομοί με σχετικά ισχυρότερη παρουσία του δευτερογενή τομέα παραγωγής το 1981 αναπτύχθηκαν με πιο γρήγορους ρυθμούς την περίοδο 1981-1991. Η διαπίστωση αυτή είναι σημαντική, καθώς επιβεβαιώνει την σημασία του δευτερογενή τομέα παραγωγής στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Ο συντελεστής β_3 είναι στατιστικά ασήμαντος και στις δύο εκτιμήσεις του υποδείγματος, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι Νομοί με σχετικά ισχυρή παρουσία του τριτογενή τομέα στην τοπική οικονομία το 1981, δεν αναπτύχθηκαν ταχύτερα στην περίοδο 1981-1991. Το γεγονός αυτό ασφαλώς δεν συμβαδίζει με τις παρατηρούμενες τάσεις τριτογενοποίησης των οικονομιών σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, ούτε με την διαπίστωση ότι ο τομέας αυτός δημιουργεί στις σύγχρονες οικονομίες τις περισσότερες νέες θέσεις απασχόλησης. Η διαπίστωση αυτή δημιουργεί ερωτηματικά για την ίδια την σύνθεση του τριτογενή τομέα

¹⁴ Στην βιβλιογραφία έχει επικρατήσει ο όρος β -convergence να αναφέρεται σε διαχρονικές τάσεις σύγκλισης που προκύπτουν από την αρνητική τιμή του συντελεστή β_1 και ο όρος σ -convergence να αναφέρεται σε τάσεις σύγκλισης που προκύπτουν από την διαχρονική μείωση της τιμής του συντελεστή διακύμανσης (σ/\bar{X}).

στην Ελλάδα. Ενώ διεθνώς η επέκταση του τριτογενή τομέα στηρίζεται κυρίως στον "νέο τριτογενή" ο οποίος περιλαμβάνει τις νέες χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, τις υπηρεσίες συμβούλων επιχειρήσεων, τις υπηρεσίες που συσχετίζονται με την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών και τις υπηρεσίες που συσχετίζονται με την αναλυχή και τον πολιτισμό, στην Χώρα μας ο τριτογενής τομέας εξακολουθεί να κυριαρχείται από έναν παραδοσιακά οργανωμένο δημόσιο τομέα και το λιανικό εμπόριο. Αν κανείς εξαιρέσει τον ρόλο του τουρισμού (που όμως αντιπροσωπεύεται αυτοτελώς στο υπόδειγμα από την μεταβλητή x_8), οι άλλοι κλάδοι του τριτογενή τομέα δεν φαίνεται να δημιουργούν προϋποθέσεις για ταχύτερη ανάπτυξη.

Πίνακας 4 Αποτελέσματα εκτίμησης των συντελεστών παλινδρόμησης της εξίσωσης (6)

Εκτιμητές	Εκτίμηση 1	Εκτίμηση 2
β_0	9,255 (20,871)	9,350 (15,698)
β_1	-0,756 (-8,588)	-0,790 (-7,172)
β_2	0,013 (3,779)	0,013 (3,723)
β_3	0,0001 (0,042)	-0,001 (-0,355)
β_4	0,066 (1,942)	0,086 (2,126)
β_5	-0,0003 (-0,300)	-0,0001 (-0,183)
β_6	-0,0021 (-3,172)	-0,0021 (-3,164)
β_7	0,012 (1,975)	0,012 (1,904)
β_8	0,00051 (2,479)	0,00053 (2,517)
β_9	-	0,00082 (1,075)
β_{10}	-	0,0016 (0,597)
R^2	0,715	0,725
R^2 -adjusted	0,661	0,656
N	51	51

$t_{0,10,40}=1.303$, $t_{0,05,40}=1.684$, $t_{0,01,40}=2.423$

Ο συντελεστής β_4 είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός και στις δύο εκτιμήσεις του υποδείματος. Αυτό υποδηλώνει ότι με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, οι Νομοί με σχετικά μεγαλύτερη συγκέντρωση υψηλής ποιότητας ανθρώπινου δυναμικού αναπτύσσονται ταχύτερα. Με δεδομένο τον τρόπο μέτρησης της μεταβλητής x_4 (ποσοστό πληθυσμού με τριτοβάθμια εκπαίδευση), η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει τον αναπτυξιακό χαρακτήρα της ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης ως τον κατ' εξοχήν μηχανισμό εξειδίκευσης των ανθρώπινων πόρων της Χώρας.

Ο συντελεστής β_3 είναι αρνητικός μεν, αλλά στατιστικά ασήμαντος και στις δύο εκτιμήσεις του υποδείγματος. Αυτό υποδηλώνει ότι η εξειδίκευση των Νομών σε βιομηχανικούς κλάδους οι οποίοι είχαν μια φθίνουσα πορεία στην περίοδο 1981-1991 δεν έχει στατιστικά σημαντική επίδραση στους ρυθμούς ανάπτυξης στην ίδια περίοδο. Με δεδομένα τα πρόσφατα προβλήματα μιας σειράς Νομών με σοβαρή εξάρτηση της απασχόλησης από φθίνοντες κλάδους, η έλλειψη σημαντικής επίδρασης από αυτού του τύπου την εξειδίκευση προκαλεί κάποια ερωτηματικά. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι τα προβλήματα αποβιομηχάνισης σε αυτούς τους Νομούς εμφανίστηκαν πιο έντονα μετά το 1991 και συνεπώς η επίδρασή τους στην μεταβολή του κατά κεφαλή ΑΕΠ την περίοδο 1981-1991 δεν ήταν τόσο έντονη.

Ο συντελεστής β_6 είναι αρνητικός (παρά τις περί του αντιθέτου προσδοκίες μας) και στατιστικά σημαντικός και στις δύο εκτιμήσεις του υποδείγματος. Αυτό υποδηλώνει ότι οι Νομοί με σχετικά μεγαλύτερη συγκέντρωση κεφαλαιουχικού εξοπλισμού ανά μεταποιητική επιχείρηση το 1984 (δηλαδή με μεγαλύτερα μεγέθη επιχειρήσεων), είχαν μικρότερους ρυθμούς ανάπτυξης του κατά κεφαλή ΑΕΠ στην περίοδο 1981-1991. Με δεδομένο το μικρό μέγεθος των ελληνικών επιχειρήσεων σε σχέση με την διεθνή εμπειρία¹⁵, τα αποτελέσματα αυτά δεν συμβαδίζουν με καμία θεωρητική προσδοκία, τουλάχιστον στο μικροοικονομικό επίπεδο και φυσικά δεν μπορούν να αποδοθούν σε αντιοικονομίες κλίμακας. Παρόλα αυτά, η εμπειρία από τις περιοχές οι οποίες παρουσιάζουν έντονα προβλήματα βιομηχανικής κρίσης, δείχνει ότι η αποβιομηχάνιση πλήττει κυρίως μεγάλες μονάδες (Πετράκος 1995), για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή οι μονάδες αυτές λειτουργούν σε υπερτοπικές αγορές και συνεπώς ανταγωνίζονται όχι τόσο με άλλες μικρής κλίμακας τοπικές μονάδες, αλλά με αντίστοιχου ή συχνά μεγαλύτερου μεγέθους Ελληνικές ή (όλο και συχνότερα) ξένες επιχειρήσεις. Δεύτερον, επειδή οι μονάδες αυτές κατά κανόνα υπέστησαν πιο έντονα λόγω της μείωσης του προστατευτισμού τις συνέπειες της διεθνοποίησης της οικονομίας μετά το 1981 με την ένταξη της Χώρας στην ΕΟΚ. Συνεπώς, μια ερμηνεία των αποτελεσμάτων της παλινδρόμησης σε σχέση με αυτή την μεταβλητή θα μπορούσε να είναι ότι, οι Νομοί οι οποίοι φιλοξενούν σχετικά μεγαλύτερο αριθμό μεγάλων μεταποιητικών μονάδων, υπέστησαν σε μεγαλύτερο βαθμό τις αρνητικές επιπτώσεις της διεθνοποίησης της οικονομίας (με το κλείσιμο μιας σειράς από αυτές), γεγονός που οδήγησε σε χαμηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης του κατά κεφαλή ΑΕΠ την περίοδο 1981-1991.

Ο συντελεστής β_7 είναι θετικός και σημαντικός και στις δύο εκτιμήσεις του υποδείγματος, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι Νομοί οι οποίοι φιλοξενούν μεταποιητικές επιχειρήσεις σχετικά υψηλότερης έντασης κεφαλαίου, αναπτύχθηκαν με ταχύτερους ρυθμούς την περίοδο 1981-1991. Η διαπίστωση αυτή συμβαδίζει με τις αρχικές μας προσδοκίες και τονίζει την σημασία των τοπικών εξειδικεύσεων σε επιχειρήσεις με

¹⁵ Ενώ το μέσο μέγεθος των Ελληνικών μεταποιητικών επιχειρήσεων είναι 5 εργαζόμενοι ανά μονάδα, το μέσο μέγεθος των Γερμανικών είναι 36, των Γαλλικών 33, των Βρετανικών 20, ενώ τα μέσα μεγέθη για την ΕΕ είναι 27 εργαζόμενοι ανά μονάδα (Petrakos 1996a).

εκσυγχρονισμένες γραμμές παραγωγής ή κλάδους εντάσεως κεφαλαίου. Συνδέοντας αυτό το αποτέλεσμα με τα προηγούμενα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η παρουσία της μεταποιητικής δραστηριότητας ευνοεί την ανάπτυξη περισσότερο στις περιοχές εκείνες όπου έχει έντονη παρουσία στην τοπική απασχόληση και εκπροσωπείται από μεγαλύτερο αριθμό επιχειρήσεων εντάσεως κεφαλαίου. Αν και η παρουσία μεγάλων σχετικά μονάδων δεν συνέβαλε σε εντονότερους ρυθμούς ανάπτυξης λόγω των πιέσεων που πολλές από αυτές δέχθηκαν από τις μεταβολές στο εξωτερικό τους περιβάλλον, είναι λογικό (με δεδομένη τη σχετική τιμή των εκτιμητών β_2 , β_6 και β_7) να υποθέσουμε ότι η συνολική επίδραση των τριών διαρθρωτικών μεταβλητών που σχετίζονται με την μεταποίηση υπήρξε θετική.

Ο συντελεστής β_8 είναι θετικός και στατιστικά σημαντικός και στις δύο εκτιμήσεις του υποδείγματος. Αυτό υποδηλώνει ότι με όλους τους άλλους παράγοντες σταθερούς, η ύπαρξη αξιόλογων τουριστικών πόρων συμβάλλει στην ταχύτερη ανάπτυξη του κατά κεφαλή ΑΕΠ. Το αποτέλεσμα αυτό, που επιβεβαιώνει την υφιστάμενη εμπειρία, έχει μεγάλη σημασία για την ανάπτυξη περιοχών οι οποίες για αντικειμενικούς ή ιστορικούς λόγους, δεν έχουν καταφέρει να προσελκύσουν σημαντικά μεγέθη βιομηχανικής δραστηριότητας. Με δεδομένη την μεγάλη διασπορά τουριστικών πόρων στην Ελληνική επικράτεια, το υπόδειγμα μας επιβεβαιώνει την αντισταθμιστική και εξισορροπητική λειτουργία του τουρισμού στις ενδογενείς τάσεις συγκέντρωσης της βιομηχανικής δραστηριότητας σε επιλεγμένες περιοχές.

Οι συντελεστές β_9 περιλαμβάνεται μόνο στην δεύτερη εκτίμηση του υποδείγματος και αν και θετικός, είναι στατιστικά μη-σημαντικός. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι για την περίοδο 1981-1991, δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις για την επίδραση των μεταφορικών υποδομών στην μεταβολή των επιπέδων ανάπτυξης. Τα αποτελέσματα αυτά φαίνεται κατ' αρχήν να μην συμβαδίζουν με την υφιστάμενη Ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία (Loupi 1985, CEC 1986, ΥΠΕΘΟ 1993, Πετράκος, Μαλούτας και Οικονόμου 1993), που εκτιμούν ότι η ανάπτυξη των μεταφορικών υποδομών έχει σαφείς αναπτυξιακές επιπτώσεις. Αν και συχνά επισημαίνεται ότι οι υποδομές αποτελούν αναγκαία μεν αλλά όχι και ικανή συνθήκη για την ανάπτυξη των περιφερειών, ιδιαίτερα αυτών που βρίσκονται σε λιγότερο ευνοϊκή θέση (CEC 1986), οι παραπάνω μελέτες παρουσιάζουν ευνοϊκότερα αποτελέσματα. Η μεν μελέτη των Πετράκος, Μαλούτας και Οικονόμου (1993) εκτιμά ότι οι μεταφορικές υποδομές (αστικής, τοπικής και εθνικής κλίμακας) έχουν θετική επίδραση στην απασχόληση των αστικών κέντρων της Χώρας, η δε μελέτη της Loupi (1985) εκτιμά ότι οι αστικές υποδομές ασκούν θετική επίδραση στις επενδύσεις. Τέλος, η μελέτη του ΥΠΕΘΟ (1993) εκτιμά ότι οι οδικές υποδομές (όπως εκφράζονται από το πληθυσμιακό δυναμικό κάθε Νομού) επηρεάζουν σημαντικά το ΑΕΠ των Νομών. Μια πιθανή διαφοροποίηση της παρούσας εργασίας από τις προηγούμενες (πέρα από το

γεγονός ότι χρησιμοποιεί διαφορετικό τρόπο μέτρησης¹⁶) είναι ότι διερευνά την επίδραση της κατάστασης των μεταφορικών υποδομών σε κάποιο χρονικό σημείο (1981) στην μεταβολή του επιπέδου ανάπτυξης σε μια χρονική περίοδο (1981-1991). Διερευνά δηλαδή εάν η αρχική κατάσταση στις μεταφορικές υποδομές των Νομών της Χώρας επηρεάζει (όχι το επίπεδο ανάπτυξης αλλά) τους ρυθμούς μεταβολής του. Τα αποτελέσματα μας δείχνουν μεν ότι δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική επίδραση της ανεξάρτητης μεταβλητής στους ρυθμούς μεταβολής του επιπέδου ανάπτυξης, αλλά το γεγονός αυτό δεν αποκλείει να υπάρχει στατιστικά σημαντική επίδραση στο ίδιο το επίπεδο ανάπτυξης. Έτσι αφενός μεν δεν έρχονται τελικά σε αντίθεση με την υφιστάμενη βιβλιογραφία και αφετέρου προσθέτουν μια ενδιαφέρουσα διάσταση την επίδραση των υποδομών στην ανάπτυξη. Μπορεί ικανοποιητικά επίπεδα υποδομών να συσχετίζονται με υψηλότερα επίπεδα ανάπτυξης, αλλά όχι αναγκαστικά και με υψηλότερους ρυθμούς μεταβολής των επιπέδων ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη ικανοποιητικών υποδομών δικαιολογεί πιθανά ένα υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης, αλλά δεν εξασφαλίζει εκ των προτέρων την βελτίωσή του, καθώς αυτό εξαρτάται από μια σειρά άλλους οικονομικούς και διαρθρωτικούς παράγοντες.

Ο συντελεστής β_{10} περιλαμβάνεται μόνο στην δεύτερη εκτίμηση του υποδείγματος και αν και θετικός είναι στατιστικά μη-σημαντικός. Το γεγονός αυτό δημιουργεί αμφιβολίες για την επίδραση των αναπτυξιακών κινήτρων στους ρυθμούς μεταβολής του επιπέδου ανάπτυξης των Νομών. Η ανάλυσή μας δεν επιβεβαίωσε την υπόθεση ότι υψηλότερα αναπτυξιακά κίνητρα οδηγούν σε υψηλότερους ρυθμούς αύξησης του επιπέδου ανάπτυξης¹⁷. Ο προβληματισμός αυτός για την ικανότητα των αναπτυξιακών Νόμων (με την υφιστάμενη δομή τους) να οδηγήσουν σε διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης τις ευνοούμενες περιοχές είναι εμφανής και σε άλλες μελέτες. Τόσο η Loupi (1985), όσο και οι Πετράκος, Μαλούτας και Οικονόμου (1993) εκτιμούν με βάση τα εμπειρικά τους υποδείγματα ότι τα αναπτυξιακά κίνητρα είναι ο λιγότερο σημαντικός παράγοντας στην προσέλκυση επενδύσεων και στην αύξηση της απασχόλησης αντίστοιχα. Επίσης οι Πετράκος και Τσουκαλάς (1995β) εκτιμούν σε ένα διαφορετικό υπόδειγμα ότι τα κίνητρα δρουν ελκτικά μόνο όταν συνδυάζονται με τις ειδικές υποδομές των ΒΠΠΕ, ενώ η μελέτη του Γεωργίου (1991) εκτιμά ότι η επίδραση των κινήτρων στην χωρική ανακατανομή των επενδύσεων υπέρ της Δ' ζώνης ήταν μάλλον ασήμαντη. Στην δική μας περίπτωση, ακόμη και αν τα κίνητρα συμβάλλουν στην δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στις ευνοούμενες περιοχές (που θεωρείται πιθανό), δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι αυτό θα οδηγήσει και σε αντίστοιχη αύξηση του επιπέδου ανάπτυξης, καθώς το τελευταίο εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από το μέγεθος και την λειτουργία των περιφερειακών πολλαπλασιαστών του εισοδήματος.

¹⁶ Θα πρέπει όμως να πούμε ότι εναλλακτικοί τρόποι μέτρησης των μεταφορικών υποδομών, παρόμοιοι με αυτούς που χρησιμοποιήθηκαν από τους Πετράκος, Μαλούτας, Οικονόμου (1993) και ΥΠΕΘΟ (1993), χρησιμοποιήθηκαν αλλά απέδωσαν εξίσου φτωχά αποτελέσματα.

¹⁷ Ένας εναλλακτικός τρόπος μέτρησης των επιπτώσεων των κινήτρων με την χρήση ως ανεξάρτητης μεταβλητής του ύψους των επενδύσεων που εντάχθηκαν στον αναπτυξιακό Νόμο (αντί του ποσοστού της επιχορήγησης κάθε ζώνης), δεν βελτίωσε το αποτέλεσμα της παλινδρόμησης.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι τα διαρθρωτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά των τοπικών παραγωγικών συστημάτων φαίνεται να παίζουν σημαντικότερο ρόλο σε σχέση με τις προοπτικές ανάπτυξης του Ελληνικού χώρου από τις παραδοσιακά ασκούμενες περιφερειακές πολιτικές. Με αυτή την έννοια, φαινομενικά οριζόντιες πολιτικές, όπως αυτές που αφορούν την ανάπτυξη των ανθρώπινων πόρων, την αξιοποίηση των τουριστικών πόρων και τον εκσυγχρονισμό της μεταποιητικής βάσης κάθε Νομού, ενδέχεται να έχουν σημαντικότερη επίδραση στους ρυθμούς αύξησης των επιπέδων ανάπτυξης.

4. Συμπεράσματα

Μια σειρά παράλληλες δυναμικές φαίνεται ότι αναπτύσσονται στον Ελληνικό χώρο και να επηρεάζουν (με διαφορετικό τρόπο) τις προοπτικές ισόρροπης ανάπτυξής του. Κλείνοντας αυτή την εργασία θα καταβάλλουμε μια πρώτη προσπάθεια κωδικοποίησης και συνοπτικής παρουσίασης, προκειμένου να γίνουν περισσότερο κατανοητά τα μηνύματα τους σε σχέση με τον σχεδιασμό της περιφερειακής πολιτικής. Η εμπειρική μας έρευνα επιβεβαίωσε ότι μια σημαντική δυναμική η οποία αναπτύσσεται τα τελευταία 10-20 χρόνια στον Ελληνικό χώρο είναι μια τάση σύγκλισης των επιπέδων ανάπτυξης μεταξύ των Νομών και των περιφερειών της Χώρας. Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι σήμερα ο Ελληνικός χώρος διαθέτει ιστορικά την μεγαλύτερη δυνατή συνοχή και χαρακτηρίζεται από ένα εύρος ανισοτήτων που θεωρείται για το Ευρωπαϊκά τουλάχιστον δεδομένα ικανοποιητικό. Με βάση συνεπώς τα αποτελέσματα της ανάλυσης μας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σε μακροχρόνια βάση οι διεργασίες διάχυσης της ανάπτυξης από το κέντρο στην περιφέρεια που διευκολύνονται από την λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς (κατά τις επιταγές της Νεοκλασικής θεωρίας), ή επιβάλλονται από τις δημόσιες πολιτικές (κατά την άποψη των παρεμβατικών θεωριών), ή και τα δύο, έχουν επιφέρει μια σημαντική εξισορρόπηση στα επίπεδα ανάπτυξης του Ελληνικού χώρου και έχουν απαλλάξει σε μεγάλο βαθμό την Ελληνική περιφέρεια από το σύνδρομο της υπανάπτυξης των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών.

Μια δεύτερη δυναμική που αναπτύσσεται, η οποία δυστυχώς δεν είναι ευνοϊκή, αφορά την αρνητική επίδραση της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στο παραγωγικό μας σύστημα και συσχετίζεται με τις τάσεις απόκλισης των Εθνικών επιπέδων ανάπτυξης από τις άλλες Ευρωπαϊκές Χώρες. Φαίνεται ότι οι προβλέψεις της βιβλιογραφίας για την όξυνση των περιφερειακών αντιθέσεων στην Ευρώπη από την λειτουργία της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς αφορούν περισσότερο αντιθέσεις στο μακρο-γεωγραφικό επίπεδο Βορρά-Νότου και λιγότερο αντιθέσεις στο εσωτερικό των λιγότερο ανεπτυγμένων Χωρών. Αυτό υποδηλώνει ότι ιεραρχικά, το σημαντικότερο περιφερειακό πρόβλημα της Χώρας δεν είναι πλέον οι περιφερειακές της αντιθέσεις, αλλά η συνολική της απόκλιση από τα μέσα επίπεδα ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η διαδικασία όμως της οικονομικής ολοκλήρωσης έχει και μια άλλη διάσταση που συσχετίζεται άμεσα με τις δυναμικές που αναπτύσσονται σε περιφερειακό επίπεδο, καθώς φαίνεται να επηρεάζει περισσότερο και με αρνητικό τρόπο τις περιοχές εκείνες που διαθέτουν μια σοβαρή συγκέντρωση βιομηχανικού κεφαλαίου κάποιας κλίμακας. Οι περιπτώσεις της Αχαΐας, της Βοιωτίας, της Μαγνησίας και άλλων Νομών που έχουν υποστεί έντονη αποβιομηχάνιση τα τελευταία χρόνια με το κλείσιμο σημαντικού αριθμού μεγάλων επιχειρήσεων υποδηλώνουν ότι με την υποχώρηση του προστατευτικού πλέγματος, η διαδικασία της οικονομικής ολοκλήρωσης ασκεί πιέσεις στον Ελληνικό χώρο επιλεκτικά, συρρικνώνοντας τα πλέον οργανωμένα και παραγωγικά του τμήματα. Αν και αντίστοιχες τάσεις είναι εμφανείς επίσης στην Αττική (Λαύριο, Ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη) και σε κάποιο βαθμό στην Θεσσαλονίκη, η ραγδαία τριτογενοποίηση των δύο αυτών μητροπόλεων και η συγκέντρωση σε αυτές του συνόλου σχεδόν του νέου τριτογενή τομέα παραγωγής δίνει διεξόδους (οι οποίες δεν είναι διαθέσιμες στις υπόλοιπες περιοχές) συμβατές με το παραγωγικό προφίλ των ανεπτυγμένων Ευρωπαϊκών μητροπόλεων.

Μια τέταρτη δυναμική που τα εμπειρικά αποτελέσματα της εργασίας μας τείνουν να τεκμηριώσουν, αφορά την εξάρτηση των περιφερειακών ανισοτήτων από τις κυκλικές διακυμάνσεις της οικονομίας. Αν και η διαπίστωση αυτή ερμηνεύει μέρος τουλάχιστον των τάσεων περιφερειακής σύγκλισης κατά την διάρκεια της σχεδόν εικοσαετούς περιόδου ύφεσης της Ελληνικής οικονομίας, το ενδιαφέρον της επικεντρώνεται περισσότερο στις περιφερειακές επιπτώσεις μιας (διαφαινόμενης ήδη) πορείας οικονομικής ανάκαμψης. Η δυναμική αυτή υποδηλώνει σύμφωνα με τα αποτελέσματά μας, ότι η οικονομική ανάκαμψη ξεκινά κυρίως από τους βασικούς πόλους ανάπτυξης και φυσικά δεν διαχέεται αυτομάτως, δημιουργώντας ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα πολιτικής, καθώς οι προσπάθειες εξωτερικής σύγκλισης (προς την ΕΕ) ενδεχομένως να συνοδεύονται από τάσεις εσωτερικής απόκλισης με την αύξηση των ανισοτήτων μεταξύ των περιοχών της Χώρας.

Μια πέμπτη δυναμική που θα πρέπει να σημειωθεί στην (κατά το δυνατόν) προσπάθεια ολοκλήρωσης της εικόνας που διαμορφώνεται σε χωρικό επίπεδο, αφορά τα χαρακτηριστικά των περιοχών που κατά το παρελθόν διατήρησαν ικανοποιητικούς ρυθμούς αύξησης του επιπέδου ανάπτυξής τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι οι Νομοί οι οποίοι διαθέτουν ευνοϊκή παραγωγική συγκρότηση (κρίσιμο μέγεθος μεταποιητικής δραστηριότητας και επιχειρήσεις εντάσεως τεχνολογίας ή κεφαλαίου), υψηλή ποιότητα ανθρώπινου δυναμικού και τουριστικά αξιοποιήσιμους φυσικούς πόρους διαθέτουν ένα μείγμα χαρακτηριστικών που είναι πολύ πιθανόν ότι θα τους εξασφαλίσουν θετικά αποτελέσματα και στο μέλλον. Με δεδομένο ότι ο 'νέος' παραγωγικός τριτογενής τομέας της οικονομίας βρίσκεται στα αρχικά στάδια ανάπτυξης και αναγκαστικά συγκεντρώνεται στις δύο μητροπόλεις όπου υπάρχουν ή δημιουργούνται τα κρίσιμα μεγέθη αγορών, η ανάπτυξη της περιφέρειας (με πιθανή εξαίρεση τις τουριστικές περιοχές) θα

στηριχθεί αναγκαστικά στην βιομηχανία. Αυτό υποδηλώνει ότι ο βιομηχανικός εξοπλισμός και η βιομηχανική εμπειρία, παράδοση ή εξειδίκευση των περιοχών που βρίσκονται σε διαρθρωτική κρίση δεν είναι 'ανάλωσιμα', αλλά αποτελούν μέσα και εργαλεία ανάπτυξης κρίσιμα για τις χωρικές ισορροπίες της οικονομίας που θα πρέπει κατά το δυνατόν να διασωθούν, ή να επαναχρησιμοποιηθούν.

Τέλος, μια δυναμική που έχει ήδη αρχίσει να αναπτύσσεται και θα μας απασχολήσει έντονα στο μέλλον, αφορά τις διαρθρωτικές ανακατατάξεις που η απελευθέρωση των αγορών και η μείωση του προστατευτισμού θα επιφέρουν στην γεωργική απασχόληση. Σε ένα χώρο όπως ο αγροτικός, όπου τα όρια των δραστηριοτήτων δεν είναι πάντα διακριτά και όπου ο κοινωνικός ρόλος του αγρότη ως φύλακα και συντηρητή του οικοσυστήματος δεν έχει κατανοηθεί αλλά ούτε ενισχυθεί επαρκώς, δημιουργούνται κάποιες δυναμικές που θα θέσουν σε σοβαρή δοκιμασία τις χωρικές ισορροπίες του πληθυσμού και των δραστηριοτήτων. Με δεδομένη την διάρθρωση των αστικών κέντρων της χώρας (και την έλξη που δυνητικά ασκείται σε ένα θεωρητικό απόθεμα εργασίας από τα διάφορα ιεραρχικά επίπεδα) αλλά και τον βαθμό αστικοποίησης της Χώρας (που είναι συμβατός με το επίπεδο ανάπτυξής της), το ευνοϊκό σενάριο στην εξέλιξη των διαρθρωτικών προσαρμογών στην γεωργία έχει ως ζητούμενο οι όποιες μετακινήσεις θα επιβληθούν από την νέα πραγματικότητα να περιοριστούν· μεταξύ τομέων δραστηριότητας (σε τοπικό επίπεδο) και όχι μεταξύ περιοχών.

Κλείνοντας αυτή την εργασία, θα θέλαμε να τονίσουμε ότι η αξιολόγηση και ιεράρχηση των παραπάνω δυναμικών είναι μια απαραίτητη προϋπόθεση για οποιαδήποτε συζήτηση που να αφορά την άσκηση περιφερειακών πολιτικών. Αν και η συνολική εικόνα είναι σύνθετη και δεν επιδέχεται απλουστευτικές προσεγγίσεις, θα λέγαμε ότι στις βασικές της γραμμές η περιφερειακή πολιτική της Χώρας μας στην προσεχή περίοδο θα πρέπει να διέπεται από τρεις βασικές αρχές. Πρώτον, να εντάσσει τις επιμέρους πολιτικές στον γενικό στόχο της ανάπτυξης της οικονομίας και της σύγκλισης με την ΕΕ. Με δεδομένο ότι η κύρια συνιστώσα του περιφερειακού προβλήματος είναι η συνολική απόκλιση της Χώρας από τις ανεπτυγμένες περιοχές της Ευρώπης, τα μέτρα που προάγουν την συνολική αποτελεσματικότητα και τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας και συνήθως έχουν έναν οριζόντιο χαρακτήρα, αποκτούν μια αυτονόητη προτεραιότητα. Δεύτερον (και σε ένα συμπληρωματικό επίπεδο), να προωθεί χωρικά επιλεκτικές πολιτικές στο βαθμό που οι διαρθρωτικές κρίσεις αποκτούν ένα έντονα επιλεκτικό χαρακτήρα και πλήττουν συγκεκριμένες περιοχές. Με δεδομένο ότι η κρίση δεν πλήττει ομοιόμορφα και στον ίδιο βαθμό όλες τις περιοχές, παρεμβάσεις με κάθετο χαρακτήρα αποτελούν αναγκαίο συμπλήρωμα των οριζόντιων πολιτικών και ενισχύουν την αποτελεσματικότητά τους. Η διάσωση σημαντικών βιομηχανικών πόλων στην περιφέρεια δεν αποτελεί ηθική υποχρέωση του κέντρου προς την περιφέρεια, αλλά πρωτίστως αποτελεί αναγκαίο μέτρο διατήρησης της βιομηχανικής βάσης της Χώρας, των αναπτυξιακών της προοπτικών και

των χωρικών της ισορροπιών. Τρίτον (και ίσως σημαντικότερο), να εφαρμόζει τις παρεμβάσεις που έχουν επιλεγεί με συνέπεια, συνέχεια και κυρίως αποτελεσματικότητα. Αν λάβουμε υπόψη ότι σημαντικό τμήμα του σχεδιασμού (αλλά και των πόρων) που αφορά την περιφερειακή πολιτική εκπορεύεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, τότε κατ' ουσία η εγχώρια προστιθέμενη αξία στο επίπεδο της πολιτικής αφορά κυρίως την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα της εφαρμογής της, όπου δυστυχώς η πραγματικότητα υπολείπεται σημαντικά τόσο των προσδοκιών όσο και των αναγκών της Χώρας.

5. Βιβλιογραφία

- Abraham F. and van Rompy P., 1995. Regional Convergence in the European Monetary Union. Papers in Regional Science, Vol. 74, No. 2, April 1995.
- Amin A., Charles D. and Howells J., 1992. Corporate Restructuring and Cohesion in the New Europe. Regional Studies, 26, 4, pp 319-331.
- Αθανασίου Λ.Α., Καββαδίας Π.Α., Κατοχιανού Δ.Ν. και Τονικίδου Π.Ι., 1995. Διαπεριφερειακή Ανάλυση και Πολιτικές και Βασικά Στοιχεία ανά Νομό και Περιφέρεια. Εκθέσεις 24, Νο 19, ΚΕΠΕ.
- Ανδρικοπούλου Ε., 1995. Οι περιφέρειες στην Ευρωπαϊκή Ένωση η εξέλιξη της περιφερειακής πολιτικής από την Συνθήκη της Ρώμης έως το Μάαστριχ. Θεμέλιο.
- Armstrong H. W., 1995. Convergence among Regions of the European Union, 1950-1990. Papers in Regional Science, Vol. 74, No. 2, April 1995.
- Armstrong H. and Taylor J., 1993. Regional economics and policy, second edition, Harvester
- Barro R.J. and Sala-i-Martin X., 1991. Convergence Across States and Regions, Brookings Papers on Economic Activity I, 107-182.
- Barro R.J. and Sala-i-Martin X., 1992. Convergence. Journal of Political Economy 100, pp. 223-251.
- Baumol W.J., 1986. Productivity Growth, Convergence and Welfare What the Long-run Data Show. American Economic Review, December 1986, 765, pp. 1072-1085.
- Borts G., 1960. The equalization of returns and regional economic growth. American Economic Review, June.
- Boudeville J., 1966. Problems of regional economic planning, Edinburg University Press.
- Camagni R., 1992. Development Scenarios and Policy Guidelines for the Lagging Regions in the 1990s. Regional Studies, 26, 4, pp. 361-374.
- CEC, 1986. The Contribution of Infrastructure to Regional Development, Final Report.
- CEC, 1991. The Regions in the 1990s, Fourth Periodic Report. Commission of the European Communities. Brussels.

CEC. 1993. New location factors for mobile investment in Europe. Final Report. Regional Development Studies. No 6. Commission of the European Community, Brussels.

Γεωργίου Γ.Α., 1991. Χωροταξική Κατανομή και Κλαδική Σύνθεση των Επενδύσεων του Ν. 1262/1982. Εκθέσεις 4. ΚΕΠΕ.

Chatterji M. and Dewhurst J.H.L.I., 1996. Convergence Clubs and Relative Economic Performance in Great Britain, 1977-1991. *Regional Studies*, Vol. 30, No 1, February 1996 pp. 31-40.

ΕΕ. 1994. Ανταγωνιστικότητα και Συνοχή Οι Τάσεις στις Περιφέρειες Πέμπτη Περιοδική Έκθεση για την Κοινωνική και Οικονομική Κατάσταση και την Ανάπτυξη των Περιφερειών της Κοινότητας, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Υπηρεσία Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

ΕΣΥΕ. 1988. Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας-Βιοτεχνίας και Εμπορίου της 28ης Σεπτεμβρίου 1984. Τόμος Ι. Τεύχος Α.

Fagerberg J. and Verspagen B., 1995. Heading for Divergence? Regional Growth in Europe reconsidered MERIT Discussion Paper 95-014.

Funke M., 1995. Europe's Monetary Future One Market. One Money Discussion Paper No. DP 1-95. Centre for Economic Forecasting, London Business School, 1995.

Harvey D., 1977. The geography of capitalist accumulation a reconstruction of the Marxian theory, in Peet R. editor *Radical geography*, Methuen, pp. 17-37.

Hechter M., 1975. *Internal colonialism the Celtic fringe in British national development*, Routledge.

Hymer S., 1975. The multinational corporation and the law of uneven development, in Radice, H. editor *International firms and modern imperialism*, Penguin, pp. 37-62.

Καβαδίας Π.Α., 1992. Δείκτες Περιφερειακής Ανάπτυξης της Ελλάδας, Μελέτες 40. ΚΕΠΕ. Αθήνα.

Κόνσολας Ν., 1985. Περιφερειακή Οικονομική Πολιτική. Γενική Θεώρηση, Αθήνα, Παπαζήσης.

Λαμπριανίδης Λ., 1992. Στοιχεία οικονομικής γεωγραφίας, Παρατηρητής.

Louri, H., 1985. *Regional Policy and Investment in Greek Manufacturing Industry 1971-1982*. Ph.D. Thesis. Oxford University.

Lyberaki A., 1996. Greece-EU Comparative Economic Performance at the National and Regional Levels Why Divergence?, *European Planning Studies*, Vol. 4, No 3, 1996.

Michelis L., Papadopoulos A. P. and Papanikos G. T., 1996. European Integration and Regional Convergence in Greece. Paper presented in the International Conference on Economic Integration in Transition, organized by the Athens University of Economics and Business, Greece and York University, Toronto, Canada. Athens, Greece, August 21-24, 1996.

Molle W. and Boeckhout S., 1995. Economic Disparity under Conditions of Integration - A Long Term View of the European Case, *Papers in Regional Science*, Vol. 74, No. 2, April 1995.

Moroney J. and Walker J., 1966. A regional test of the Heckscher - Ohlin hypothesis. *Journal of Political Economy*, Vol. 45 5, pp. 803-832.

- Myrdal G., 1957. Economic theory and underdeveloped regions. Hutchinson.
- Ohlin B., 1933. Interregional and international trade. Harvard University Press.
- Perroux F., 1970. A note on the concept of growth poles, in McKee, D., Dean, R. and Leahy, W. editors Regional economics theory and practice. Free Press, pp. 93-103.
- Πετράκος Γ., 1993. Η Κινητικότητα της Εργασίας στο Χώρο και η Ανεργία των Αστικών Κέντρων Από τα Νεοκλασικά στα Πιθανολογικά Υποδείγματα, στο Π. Γετίμης, Γ. Καυκαλάς, Ν. Μαραβέγιας Αστική και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Θεωρία, Μεθοδολογία, Πολιτική, σελ 211-238, Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Πετράκος Γ., Μαλούτας Θ., και Οικονόμου Δ... 1993. Χωρικές Αναπτυξιακές Πολιτικές και Βιομηχανική Απασχόληση στα Αστικά Κέντρα, Τεχνικά Χρονικά Τομ. 13, Τεύχος 4, σελ. 286-313
- Πετράκος Γ., 1995. Αναπτυξιακή μελέτη Νομού Μαγνησίας, ΟΑΕΔ και Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Πετράκος Γ. και Τσουκαλάς Δ., 1995α. Η Επίδραση της διεθνοποίησης των διαρθρωτικών μεταβολών και της ανάπτυξης στο φαινόμενο της αστικής πόλωσης στην Ελλάδα, στο Κ. Κουτσόπουλος επ Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στον Περιφερειακό Σχεδιασμό, Πρακτικά Δεύτερου Ελληνικού Συνεδρίου RSA, σελ 273-295, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Πετράκος Γ., Τσουκαλάς Δ... 1995β. Η Χωροθέτηση της Ελληνικής Βιομηχανίας και οι Πολιτικές Περιφερειακής Ανάπτυξης, Discussion Paper 95-06, Athens University of Economics and Business.
- Πετράκος Γ., 1996. Σημειώσεις περιφερειακής ανάπτυξης και πολιτικής, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Petrakos G., 1996a. Industrial structure and change in the European Union Comparative analysis and implications for Transition Economies, forthcoming in Eastern European Economics.
- Petrakos G. and Christodoulakis N., 1996. Economic Development in the Balkan Countries and the Role of Greece From Bilateral Relations to the Challenge of Integration, Paper prepared for the PHARE-ACE Program Structural Changes and Spillovers in the East European Reform Process, Centre for Economic Forecasting, London Business School, University of London.
- Πετράκος Γ. και Μαρδάκης Π., 1997. Οι Πρόσφατες Μεταβολές του Ελληνικού Συστήματος Αστικών Κέντρων, ΤΟΠΟΣ, τεύχος 13/97 υπό έκδοση.
- Petrakos G. and Brada J., 1989. Metropolitan Concentration in Developing Countries, Kyklos, Vol. 42, Fasc. 4, pp. 556-578.
- RegioMap, 1995. Regional Data Bank - Economic Accounts, EUROSTAT.
- ΦΕΚ. 1995. Φθίνουσες Βιομηχανικά Περιοχές, Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, Νόμος 2323/95, άρθρο 58, ΦΕΚ 146/17.7.95, Τεύχος Πρώτο.
- ΥΠΕΘΟ, 1993. Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης Συγκοινωνιακής Υποδομής Ελλάδα-2010. Μελέτη Τεχνικής Υποστήριξης, Τόμος 2, Χωροταξική Θεώρηση και Εκτιμήσεις Κοινωνικο-Οικονομικών Μεγεθών
- ΥΠΕΘΟ, 1995. Κοινή Υπουργική Απόφαση 29773/30.11.1995. Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γ.Γ. Επενδύσεων και Ανάπτυξης.

Richardson H.. 1972. Περιφερειακή οικονομική, Παπαζήσης.

Steele D.. 1969. Regional multipliers in Great Britain, Oxford Economic Papers, Vol. 21 pp 268-292.

Williamson J.G.. 1965. Regional Inequality and the Process of National Development A Description of the Patterns. Economic Development and Cultural Change, Vol. 13, July, Part 2, pp. 3-45.

ΣΕΙΡΑ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ
DISCUSSION PAPER SERIES

1995

<u>ΑΡΙΘΜΟΣ</u>	<u>ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ</u>	<u>ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ</u>
95 - 01	Δ. Οικονομου	Χρήσεις γής και δόμηση στον εξωαστικό χώρο: Η ελληνική εκδοχή της αιφορείας.
95 - 02	G. Petrakos	A European macro-region in the making? The Balkan trade relations of Greece
95 - 03	G. Petrakos	The regional structure of Albania, Bulgaria and Greece: Implications for cross-border cooperation and development
95 - 04	Θ. Μαλούτας	Αποτύπωση της κοινωνικοεπαγγελματικής φυσιογνωμίας των ελληνικών πόλεων. Μεθοδολογικός οδηγός και ένα παράδειγμα: Βόλος
95 - 05	G. Petrakos	European integration and industrial structure in Greece: Prospects and possibilities for convergence

<u>ΑΡΙΘΜΟΣ</u>	<u>ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ</u>	<u>ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ</u>
96 - 01	Θ. Μαλούτας	Ανισοκατανομή και απομόνωση κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων στις ελληνικές πόλεις: Μεθοδολογική προσέγγιση με την χρήση δεικτών διαχωρισμού και πολυμεταβλητών ταξινομιών
96 - 02	Γ. Πετρακος Π. Μαρδάκης	Οι πρόσφατες μεταβολές στο ελληνικό σύστημα αστικών κέντρων
96 - 03	Θ. Μαλούτας	Η Γεωγραφία της κοινωνικής ανισότητας στις Ελληνικές πόλεις: Βασικοί άξονες κοινωνικο-επαγγελματικής διαίρεσης των μεγάλων και μεσαίων αστικών κέντρων
96 - 04	G. Petrakos	Industrial structure and change in the European Union: Comparative analysis and implications for transition economies
96 - 05	Π. Σκάγιαννης	Εθνικό σύστημα καινοτομίας και νέες υποδομές τηλεματικής στην Ελλάδα
96 - 06	Κ. Περάκης	Εφαρμογή της γραμμικής παλινδρόμησης για τη μελέτη περιοχών που έχουν υποστεί διαχρονικές μεταβολές με τη χρήση δορυφορικών εικόνων
96 - 07	Ο. Christopoulou Α. Papastavrou	Ski-resort contribution to the economic development of the region (Case Study: Parnassos-Greece)
96 - 08	Ο. Christopoulou Α. Papastavrou	Evaluation du comportement des visiteurs des stations de ski pour une gestion plus effective (Cas de Pelion)
96 - 09	Γ. Πετράκος Σ. Σπανός	Προσδιοριστικοί Παράγοντες εγκατάστασης βιομηχανικών επιχειρήσεων στο Βόλο
96 - 10	Κ. Melachroinos N. Spence	Regional Productivity Dynamics of Manufacturing in Greece.

1 9 9 7

<u>ΑΡΙΘΜΟΣ</u>	<u>ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ</u>	<u>ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ</u>
97-01	Υ. Pyrgiotis	Maritime transport in the Mediterranean Basin: conditions for improving East/South traffic, rationalisation and improvement of the infrastructure of ports
97-02	A. Sfougaris O. Christopoulou	Les effets environnementaux de defrichement et de la culture de l'olivier dans une region montagneuse de Grece (Pelion)
97-03	A. Δ. Παπαδούλης	Το παραγωγικό υπόδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης στο νέο διεθνές οικονομικό περιβάλλον. Μία βιβλιογραφική επισκόπηση.
97-04	Γ. Πετράκος Γ. Σαράτσης	Περιφερειακές Ανισότητες και Χωρική Εξειδίκευση στην Ελλάδα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074002

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Τα άρθρα της Σειράς Ερευνητικών Εργασιών διατίθενται σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων, με σκοπό την προώθηση του επιστημονικού διαλόγου και την διατύπωση κριτικών σκέψεων ή απόψεων. Συνεπώς, δεν θα πρέπει να αναφέρονται σε δημοσιεύσεις, χωρίς την έγκριση των συγγραφέων.

Για πληροφορίες σχετικά με την δημοσίευση επιστημονικών άρθρων και την απόκτηση αντιτύπων της Σειράς, απευθυνθείτε στην Γραμματεία του Τμήματος Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πεδίον Άρεως, Βόλος 38334, τηλ. (0421) 62017, fax (0421) 63793

NOTE: The papers of this Series are released in limited circulation, in order to facilitate discussion and invite criticism. They are only tentative in character and should not be referred to in publications without the permission of the authors. To obtain further information or copies of the Series, please contact the Secretary's Office, Department of Planning and Regional Development, University of Thessaly, Pedion Areos, Volos 38334, Greece, tel. ++ 30 421 62017, fax ++ 30 421 63793

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ ΚΑΙ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ
Πεδίον Άρεως, Βόλος 38334

UNIVERSITY OF THESSALY
DEPARTMENT OF PLANNING AND
REGIONAL DEVELOPMENT
Pedion Areos, Volos 38334, Greece